

ज्येष्ठ नागरिकहरुको सम्बन्धमा नेपालमा भएको कानूनी व्यवस्था र त्यसको कार्यान्वयन अवस्थाको

अनुगमन प्रतिवेदन

राष्ट्रिय समावेशी आयोग

पुल्चोक, ललितपुर

२०७६

विषयसूची:

परिच्छेद-१. प्रारम्भिक.....	1
१.१ पृष्ठभूमि	1
१.२ अनुगमनको उद्देश्य.....	4
१.३ अध्ययन/अनुगमनको पद्धति:.....	5
१.४ अनुगमनको सीमाहरु:.....	6
परिच्छेद २. ज्येष्ठ नागरिकहरुको जनसांख्यिक स्थिति.....	8
२.१ ज्येष्ठ नागरिकहरुको जिल्लागत जनसंख्या विवरण (महिला पुरुष सहित):	8
परिच्छेद ३. ज्येष्ठ नागरिकहरुको सम्बन्धमा नेपालमा भएका नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था	12
३.१ कानूनी व्यवस्था	12
परिच्छेद ४. अध्ययनको विश्लेषण र नतिजा	20
४.१ अध्ययन/अनुगमनबाट प्राप्त तथ्यांकको विश्लेषण:	20
४.२ अनुगमनको क्रममा प्राप्त नतिजाको विश्लेषण.....	322
परिच्छेद ५. निष्कर्ष.....	388
सन्दर्भ सामग्री	466
अनुसूचीहरु:.....	48

चित्रहरू:

चित्र १. ज्येष्ठ नागरिकहरूको परिवारिक संरचनाको प्रतिशत	332
चित्र २. दीर्घ रोग लागेका र नलागेका ज्येष्ठ नागरिकहरूको प्रतिशत.....	33
चित्र ३. स्वास्थ्य बीमा गरेका र नगरेका ज्येष्ठ नागरिकहरूको प्रतिशत	33
चित्र ४. फुर्सद समयमा विभिन्न काममा संलग्न हुने ज्येष्ठ नागरिकहरूको प्रतिशत	34
चित्र ५. राज्यबाट उपलब्ध हुने पेन्सन तथा भत्ता उपभोग गर्ने ज्येष्ठ नागरिकहरूको प्रतिशत.....	35
चित्र ६. ज्येष्ठ नागरिक परिचय पत्र लिने वा नलिने ज्येष्ठ नागरिकहरूको प्रतिशत.....	36

परिच्छेद-१. प्रारम्भिक

१.१ पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानले नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता र स्वाधीनतालाई अक्षुण्ण राख्दै मौलिक हक तथा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन, राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरूको अनुसरण तथा राज्यका नीतिहरूको क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै नेपाललाई समृद्ध तथा समुन्नत बनाउने राज्यको दायित्व मानेको छ । संविधानमा नै मौलिक हक र कर्तव्यको व्यवस्था गरी नागरिक स्वतन्त्रता, मानवीय मर्यादा र मानव विकासका लागि अत्यावश्यक नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, सामाजिक सांस्कृतिक अधिकार लगायत मानवअधिकार सम्बन्धी अन्य अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धी, संझौता तथा मुल्य र मान्यतालाई राष्ट्रिय कानूनमा रूपान्तरणको सुनिश्चितता गरेको छ ।

नेपालको संविधानको धारा ४१ मा ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ भनि ज्येष्ठ नागरिकको अधिकारलाई मौलिक हकमा राखेको छ । सामाजिक सुरक्षा सामाजिक न्यायको अभिन्न अंग हो । यो मानविय मर्यादाका लागि नैसर्गिक अधिकारको रूपमा मानिन्छ । सामाजिक आर्थिक रूपमा असुरक्षित तथा जोखिम संभाव्य व्यक्तिहरूलाई विभिन्न उपाय र निकायको मार्फत विशेष सहायता र सहूलियत सहित विशेष संरक्षण प्रदान गरिएको हुन्छ । यसको माध्यमबाट अवसर नपाउनेलाई अवसर, संरक्षण नभएकाहरूको संरक्षण र अवसर र संरणक्ष भएकाहरूको लागि पनि अवसर र संरक्षण भएको भावनात्मक अनुभूति प्रदान गरिन्छ ।

मानव जिवनको जैविक प्रकृत्याको एउटा भाग वृद्धावस्था हो । विभिन्न साहित्यमा फरक परिभाषा र दृष्टिकोण भएता पनि ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ ले साठी वर्ष पुरा गरेका नेपाली नागरिकलाई ज्येष्ठ नागरिक भित्र परिभाषित गरेको छ । सामान्य अभ्यासमा ज्येष्ठ नागरिकको वर्गीकरण गर्दा ६० देखि ६९ वर्षकालाई युवा ज्येष्ठ नागरिक (younger old) भनिन्छ । यस उमेरमा प्रायः शारीरिक र आर्थिक

रूपमा आत्मनिर्भर नै रहेका हुन्छन । ७० देखि ७९ वर्ष सम्म उमेरकालाई सामान्य ज्येष्ठ नागरिक (old) भनिन्छ । यो उमेरमा प्राय शारीरिक र मानसिक रूपमा कमजोर भएका हुन्छन । ८० र त्यो भन्दा माथिका उमेर समुहका मानिसहरूलाई वयो ज्येष्ठ नागरिक (oldest old) भनिन्छ । यो उमेरमा प्राय शारीरिक र मानसिक रूपबाट परनिर्भर हुन पुग्छन । यसलाई पूर्ण वृद्धावस्था मानिन्छ र सबभन्दा धेरै आर्थिक तथा सामाजिक सहयोगको आवश्यकता पर्दछ ।

मानव विकास सुचकाङ्कमा भएको वढोतरी, स्वास्थ्य सम्बन्धी विकास र जटिल रोगको उपचार, जन्मदरमा आएको परवर्तन र जनसंख्या वनोटमा भएको परिवर्तले ज्येष्ठ नागरिकको जनसंख्या विश्वमा नै वढ्दै गइरहेको छ । नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०६८ ले पनि नेपालको जनसंख्या वृद्धिदर १.३५ प्रतिशत रहेको तथा ज्येष्ठ नागरिकको जनसंख्या ३.५ प्रतिशतले वृद्धि भएको तथ्याङ्क देखिन्छ । यसबाट आगामी दिनमा ज्येष्ठ नागरिकको जनसंख्यामा क्रमशः वृद्धि हुने देखिएको छ ।

वि.सं. २०६८ सालको जनगणना अनुसार नेपालमा ज्येष्ठ नागरिकको जनसंख्या ८.१३ प्रतिशत रहेको छ । लैङ्गिक आधारमा जनसंख्याको अनुपात हेर्दा पुरुषको भन्दा महिलाको जनसंख्या २४ हजार ५ सय ३२ बढी रहेको छ । उमेर समुहको आधारमा हेर्दा ज्येष्ठ नागरिकको जम्मा जनसंख्या मध्ये ६०-६९ वर्ष उमेर समुहका ज्येष्ठ नागरिक ६०.८६%, ७०-८९ वर्ष उमेर समुहका ३७.६७% र ९० वर्ष माथिका ज्येष्ठ नागरिकको जनसंख्या १.४६% रहेको देखिन्छ ।

ज्येष्ठ नागरिकहरूको हक अधिकारको नेपालको संविधान, ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन नियमावली, सामाजिक सुरक्षा ऐन लगायतका कानूनहरूको माध्यमबाट कार्यान्वयनका प्रयासहरू भै रहेका छन । वर्तमान परिप्रेक्षमा नेपालमा ज्येष्ठ नागरिकहरूको लागि राज्यले सामाजिक सुरक्षा, स्वास्थ्य बीमा लगायतका कार्यक्रमहरू लागु गरेको छ । नेपाल सरकारले सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने क्रममा

७० वर्ष पुरा गरेपछि वृद्धा भत्ता (दलितको हकमा भने ६० वर्ष), औषधी उपचार तथा सार्वजनिक सवारी साधनमा ५० प्रतिशत छुट लगायतको व्यवस्था गरेको छ ।

ज्येष्ठ नागरिक राज्यका सम्पति हुन । निजहरुसँग फराकिलो ज्ञान, अनुभव तथा सीप हुने हुँदा यसको सही सदुपयोग भएमा यसले समाज रुपान्तरणमा अहम भूमिका निर्वाह गर्ने निश्चित प्राय छ । समाज रुपान्तरणमा सहयोगी भूमिका खेल्न सकछ । ज्येष्ठ नागरिकहरुको हक अधिकारको संरक्षण गर्न, उनीहरुलाई सुरक्षा प्रदान गर्न र उनीहरुको सीप प्रविधि र अनुभवलाई राज्यको विकासमा समुचित उपयोग गर्न राज्यले उचित व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ । निजहरु प्रति राज्यको सुरक्षा तथा संरक्षणका लागि राज्य तथा सरकारबाट के कस्तो नीति छ र ज्येष्ठ नागरिकका समस्या र अपेक्षा के के छन् लगायतको विषयमा छलफल गर्न आयोगले विभिन्न समयमा छलफल तथा अन्तरक्रिया गरि सल्लाह सुझाव र परामर्श लिएको छ ।

एकल परिवारको मान्यता, सामाजिक परम्परामा आएको विचलन, जीवन निर्वाहमा आर्थिक विपन्नता, वैदेशिक रोजगारमा युवाको पलायन, पर्याप्त पूर्वाधारको अभाव जस्ता कारणले ज्येष्ठ नागरिकको जीवन कष्टप्रद बन्दै छ । त्यसैले यो उमेर समुहका लागि विशेष नीति र कार्यक्रमको आवश्यकता पर्दछ । उमेरका कारणबाट लाग्ने रोग खासगरी अल्जाइमरका कारणले ज्येष्ठ नागरिकहरु हराउने र दुर्घटनामा पर्ने संख्याहरुमा वृद्धि हुदै गइरहेको छ भने पार्किन्सन, शारीरिक अंग प्रत्यारोपण तथा मुटुरोगका कारणले स्याहारको लागि चाहिने खर्च र विशेष स्याहारको लागि पारिवारिक तथा राज्यको दायित्वमा वृद्धि हुदै गइरहेको छ ।

भने यस उमेरमा हुने अल्जाइमर, पार्किन्सन, अटिजम जस्ता रोगहरुबाट जोगाउन र उपचार गर्न अब राज्यको ध्यान र दायित्वमा वृद्धि हुदै गइरहेको छ । ज्येष्ठ नागरिकको आधारभूत बाँचन पाउने

अधिकार संरक्षणका लागि राज्यको तर्फबाट उमेर/अवस्था अनुसार जीवन निर्वाह भत्ता तथा स्याहार केन्द्र व्यवस्थापनको आवश्यकता छ ।

खस आर्य, पिछडा वर्ग, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, श्रमिक, किसान, अल्पसङ्ख्यक एवं सीमान्तीकृत समुदाय तथा पिछिडाएको वर्ग र कर्णाली तथा आर्थिक रूपले विपन्न वर्ग लगायतका समुदायको हक अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा त्यस्तो समुदायको सशक्तिकरण गरी समाजमा सम्मानपूर्वक बाँचन पाउने हकको स्थापना गर्ने सिलसिलामा नेपालको संविधानको धारा २५८ को उपधारा १ मा भएको राष्ट्रिय समावेशी आयोग संवैधानिक आयोगका रूपमा गठन भएको छ । नेपालको संविधानको भाग २७ को धारा २५९ र राष्ट्रिय समावेशी आयोग ऐन, २०७४ को दफा ३ मा राष्ट्रिय समावेशी आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारको विषयमा प्रष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ। आफ्नो कार्यक्षेत्र अन्तर्गत राष्ट्रिय समावेशी आयोगले ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई प्राथमिकतामा राखि ज्येष्ठ नागरिकहरूको सम्बन्धमा भएका कानूनहरूको कार्यान्वयन अवस्थाको विषयमा अनुमगन गरी भविष्यमा सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरूलाई समेटि यो प्रतिवेदन प्रकाशन गरेको छ ।

१.२ अनुगमनको उद्देश्य

राष्ट्रिय समावेशी आयोगको काम कर्तव्य र अधिकारमा नेपालको संविधानको धारा २५९(१) मा आयोगको लक्षित समुदाय, वर्ग र क्षेत्रको हक अधिकारको संरक्षणका लागि अध्ययन अनुसन्धान गर्ने, ती लक्षित समूहको समावेशीकरणको लागि नेपाल सरकारले अवलम्बन गरेको नीति तथा कानूनको कार्यान्वयनको अवस्थाको अध्ययन गरी सुधारका लागि नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने, उनीहरूको संरक्षण, सशक्तिकरण र विकास सन्तोषजनक भए नभएको अध्ययन गरी भविष्यमा अवलम्बन गर्नु पर्ने नीतिको सम्बन्धमा नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने कुरा उल्लेख भएको छ । साथै राष्ट्रिय समावेशी आयोग ऐन २०७४ को दफा ३ आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारमा आयोगको लक्षित वर्गसँग सम्बन्धित समुदाय, वर्ग र क्षेत्रसँग सम्बन्धित नीति तथा कार्यक्रमको

समीक्षा, अनुगमन र मूल्यांकन गर्ने र सुधारका लागि नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने कुरा उल्लेख भएको छ । राष्ट्रिय समावेशीआयोगको आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रममा आयोगको लक्षित वर्गको हक अधिकारको कार्यान्वयन, यस वर्ग सँग सम्बन्धित नीति तथा कार्यक्रम, अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्ने सम्बन्धी कार्यक्रम रहेको छ । यसै सन्दर्भमा आयोगले आफ्नो लक्षित वर्गसँग पर्ने ज्येष्ठ नागरिकहरूको सम्बन्धमा भएका कानूनहरूको कार्यान्वयन स्थितिबारे अनुगमन गरी नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने उद्देश्य साथ यो अनुगमन कार्यक्रम गरिएको हो । उक्त सन्दर्भमा यस अनुगमनको उद्देश्यलाई बुँदागत रूपमा देहाय बमोजिम उल्लेख गरिएको छ ।

- ज्येष्ठ नागरिकहरूको सम्बन्धमा नेपाल सरकारले अख्तियार गरेका कानूनहरूको बारे जानकारी लिने र त्यस्ता कानूनको कार्यान्वयन स्थिति बारे अध्ययन गर्ने ।
- ज्येष्ठ नागरिकहरूको सम्बन्धमा नेपाल सरकारले अख्तियार गरेका कानूनहरूको कार्यान्वयन स्थिति बारेमा अध्ययन गर्ने ।
- ज्येष्ठ नागरिकहरूले वर्तमान अवस्थामा व्यहोर्नु पर्ने समस्याहरूको जानकारी लिने र समाधानको उपायहरू खोज्ने ।
- ज्येष्ठ नागरिकहरूको सम्बन्धमा नेपाल सरकारले भविष्यमा अवलम्बन गर्नुपर्ने नीति, रणनीति तथा कार्यक्रमको सम्बन्धमा सुझाव दिने ।

१.३ अध्ययन/अनुगमनको पद्धति:

यस अध्ययन/अनुगमनको विधि प्राथमिक र द्वितीय तथ्यांक संकलनको पद्धतिबाट भएको थियो । आयोगले प्राथमिक तथ्यांक संकलन १ नं प्रदेश, गण्डकी प्रदेश, ५ नं प्रदेश र कर्णाली प्रदेश गरी ४ वटा प्रदेशका क्रमश ताप्लेजुङ्ग, नवलपुर, गैँडाकोट र मुगु गरी जम्मा ४ जिल्लाका ४ वटा स्थानीय तहका ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई भेला गराई आयोगले तयार गरेको प्रश्नावलीको माध्यमद्वारा

तथ्य, तथ्यांक संकलन गरेको थियो । यसरी विभिन्न जिल्लाका स्थानीय तहका जनप्रतिनिधि तथा ज्येष्ठ नागरिकहरूको अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत विभिन्न संघ संस्था, मानव अधिकारकर्मी, सञ्चारकर्मी, ज्येष्ठ नागरिक समाज तथा स्थानीय स्तरमा ज्येष्ठ नागरिकहरूको हक अधिकार, समस्या र चुनौतिहरूलाई नजिकबाट बुझ्ने प्रतिनिधिहरूलाई कार्यक्रममा सहभागी गराई नेपालको दुर्गम हिमाली जिल्लाहरूमा समेत आयोगका पदाधिकारी तथा कर्मचारी पुगी आवश्यक तथ्य र सूचना संकलन गरि ज्येष्ठ नागरिकहरूसंग अन्तरक्रिया, छलफल तथा प्रश्नावलीको माध्यमबाट सुझाव संकलन गरेको हो ।

फरक फरक प्रदेशका ४ वटा जिल्लाका स्थानीय तह तथा स्थानीय जनप्रतिनिधि र राष्ट्र सेवक कर्मचारीको सहकार्यमा ज्येष्ठ नागरिकहरूको अवस्था, समस्या, चुनौति, हाल मौजुदा कानून तथा नीतिहरूको कार्यान्वयनको अवस्थाको स्थिति बारेमा अन्तरक्रिया तथा छलफल गर्दा प्राप्त भएको सुझावलाई प्राथमिक तथ्यांकको रूपमा र यस अघि ज्येष्ठ नागरिकको सम्बन्धमा भएका विभिन्न अध्ययनहरू, प्रकाशनहरू, प्रतिवेदनहरू साथै पत्रपत्रिकामा आएका सूचना र तथ्यहरूलाई समेत आधार मानिएको छ । यसरी तथ्यांकको प्रथम र द्वितीय स्रोतको उपयोग गरी आयोगले अनुगमनको निष्कर्ष निकालेको हो ।

१.४ अनुगमनको सीमाहरू:

विद्यमान कानून तथा कार्यविधिको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा धेरै निकायबाट अध्ययन र अनुगमन भएका छन । यस्ता अध्ययनका सिमितता हुदाहुदै पनि अध्ययन प्रतिवेदनहरू स्रोतका रूपमा लिइएको छ । यस अनुगमन कार्यक्रमको विधिको सन्दर्भमा ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई भेला गराई प्रश्नावलीको माध्यमबाट अनि अन्तरक्रियाबाट ज्येष्ठ नागरिकहरूको सुझाव संकलन गर्ने र कानून कार्यान्वयनको स्थिति बुझ्ने प्रक्रियाबाट भएको हो । उक्त अनुगमन कार्यक्रम सम्पूर्ण प्रदेशमा नभई जम्मा ४ वटा प्रदेशका एक एक वटा स्थानीय तहमा मात्र सीमित भएको थियो । । हिमाल, पहाड तथा तराई तिनै भौगोलिक क्षेत्रहरूको प्रतिनिधित्व तथा कर्णाली प्रदेश पनि समावेश हुन सकोस

भनि जिल्लाहरुको छनोट भएको थियो । यद्यपी सबै क्षेत्रलाई समावेश गर्न भने नसकिएको अवस्था छ ।

ज्येष्ठ नागरिकहरुको सहभागिताको सन्दर्भमा कार्यक्रममा आउन सक्ने, पहुँच भएका, सूचना पाएका, जिल्ला स्थित वा स्थानीय तह स्थित ज्येष्ठ नागरिकहरुको संजालमा आबद्ध भएका ज्येष्ठ नागरिकहरु मात्र सहभागी भएका थिए । महिलाको तुलनामा पुरुषहरुको उपस्थिति बढी थियो । स्थानीय तहहरुका ज्येष्ठ नागरिकहरु लक्षित गरिएका कार्यक्रमहरुले स्थानीय स्तरका ग्रामिण ज्येष्ठ नागरिकहरु समेट्ने गरि आयोगले आफ्नो अध्ययन तथा कार्यक्रमहरु अगाडी बढाएको हो ।

परिच्छेद २. ज्येष्ठ नागरिकहरुको जनसांख्यिक स्थिति

२.१ ज्येष्ठ नागरिकहरुको जिल्लागत जनसंख्या विवरण (महिला पुरुष सहित):

क्र.सं.	जिल्ला	जनसंख्या		
		जम्मा	पुरुष	महिला
१	ताप्लेजुङ्ग	१०९१७	५४७०	५४४७
२	पाँचथर	१६९१८	८५९८	८३२०
३	इलाम	२४६९७	१३२२७	११४७०
४	झापा	७३२२३	३७०७०	३६१५३
५	मोरङ	७९६३६	३९८७८	३९७५८
६	सुनसरी	५७११७	२७९५९	२९१५८
७	धनकुटा	१५५८४	७८००	७७८४
८	तेरथुम	९९४६	४७७२	५१७४
९	सखुवासभा	१४८९८	७२६२	७६३६
१०	भोजपुर	१८५७९	९२४३	९३३६
११	सोलुखुम्बु	९८१४	४८३७	४९७७
१२	ओखलढुङ्गा	१५९७९	७६५३	८३२६
१३	खोटाङ	२०६०८	१०४१०	१०१९८
१४	उदयपुर	२५११५	१२३३९	१२७७६
१५	सप्तरी	५१४५४	२६२९१	२५१६३
१६	सिराहा	५००३०	२५६६२	२४३६८

१७	धनुषा	५६४६६	३००१३	२६४५३
१८	महोत्तरी	५०२१०	२६०२२	२४१८८
१९	सर्लाही	५८०५६	२९७७४	२८२८२
२०	रौतहट	५१४९३	२६९०२	२४५९१
२१	बारा	४८२८६	२५३०४	२२९८२
२२	पर्सा	३९६६३	२१२१५	१८४४८
२३	सिन्धुली	२३५९९	११५७७	१२०२२
२४	रामेछाप	२३५८१	१०८९५	१२६८६
२५	दोलखा	२१६५९	१०२६५	११३९४
२६	सिन्धुपाल्चोक	३२११८	१५९२८	१६१९०
२७	काभ्रेपलाञ्चोक	३६९१२	१७६९५	१९२१७
२८	ललितपुर	३६४५०	१७१०६	१९३४४
२९	भक्तपुर	२२८३९	१०६३५	१२२०४
३०	काठमाण्डौ	१०५३०३	४९३२२	५५९८१
३१	नुवाकोट	३००४९	१४९७१	१५०७८
३२	रसुवा	४४६३	२३१४	२१४९
३३	धादिङ्ग	३६२२४	१८२०७	१८०१७
३४	मकवानपुर	३२८६६	१६४५७	१६४०९
३५	चितवन	४९९२४	२४६९५	२५२२९
३६	गोर्खा	३४५१६	१६८२४	१७६९२
३७	लमजुङ	२१२०८	१०३४८	१०८६०

३८	तनहुँ	३४४७८	१६२९९	१८१७९
३९	स्याङ्जा	३५३९६	१६५८५	१८८११
४०	कास्की	४२९३५	१९५३६	२३३९९
४१	मनाङ	६८४	३०६	३७८
४२	मुस्ताङ	१५९१	७८८	८०३
४३	म्याग्दी	१२९८७	६०४०	६९४७
४४	पर्वत	१६९६७	८०६३	८९०४
४५	बागलुङ	२७४१७	१३३०३	१४११४
४६	गुल्मी	३११५४	१५१७८	१५९७६
४७	पाल्पा	२५९२३	१२१८४	१३७३९
४८	नवलपरासी	५४८०२	२७८४७	२६९५५
४९	रुपन्देही	६६१८३	३३९८५	३२१९८
५०	कपिलवस्तु	४४१०८	२३५९७	२०५११
५१	अर्घाखाँची	२०९७८	१०४२७	१०५५१
५२	प्युठान	१७९८८	८५८४	९४०४
५३	रोल्पा	१७०६४	८३१२	८७५२
५४	रुकुम	१३३०७	६७७९	६५२८
५५	सल्यान	१४९९६	७५१०	७४८६
५६	दाङ	३६९९८	१८५३९	१८४५९
५७	बाँके	३२५०३	१६७१२	१५७९१
५८	बर्दिया	३०१४५	१५३७७	१४७६८

५९	सुर्खेत	२२३४४	१०८९१	११४५३
६०	दैलेख	१७२८४	८५३७	८७४७
६१	जाजरकोट	८७६४	४४९३	४२७१
६२	डोल्पा	२१२३	९९८	११२५
६३	जुम्ला	६०१८	३०७५	२९४३
६४	कालिकोट	८४५७	४०४३	४४१४
६५	मुगु	३९३६	१८८१	२०५५
६६	हुम्ला	३७१४	१८३९	१८७५
६७	बाजुरा	१०१८९	४७४७	५४४२
६८	बझाङ	१५००८	६२३८	८७७०
६९	अछाम	२११४३	८८३८	१२३०५
७०	डोटी	१६०७०	६५२८	९५४२
७१	कैलाली	५३२४९	२५७०६	२७५४३
७२	कञ्चनपुर	३२६६०	१५८७१	१६७८९
७३	डडेलधुरा	११२०६	४९४२	६२६४
७४	बैतडी	२१९९१	९९१५	१२०७६
७५	दार्चुला	११२५०	५५०६	५७४४
	जम्मा	२१५४४१०	१०६४९३९	१०८९४७१

परिच्छेद ३. ज्येष्ठ नागरिकहरूको सम्बन्धमा नेपालमा भएका नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था

३.१ कानूनी व्यवस्था

१. संविधान

- मौलिक हकको रूपमा धारा ४१ मा ज्येष्ठ नागरिकको हकको व्यवस्था गरिएको । यसमा ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको ।
- धारा १८ समानताको हकमा सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट बञ्चित गरिने छैन भन्ने उल्लेख भएको तर सोही धाराको उपधारा ३ मा राज्यले नागरिकहरूको बीच कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गर्ने छैन तर ज्येष्ठ नागरिकहरूको संरक्षण सशक्तिकरण वा विकासका लागि कानून बमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन भन्ने उल्लेख गरिएको ।
- ज्येष्ठ नागरिकहरूको हक अधिकारको संरक्षण र सशक्तिकरणको लागि अध्ययन अनुसन्धान गर्ने र नीतिगत र कानूनी कामको लागि नेपाल सरकारलाई परामर्श दिन धारा २५८ मा राष्ट्रिय समावेशी आयोगलाई संवैधानिक आयोगको रूपमा व्यवस्था गरिएको ।

२. सामाजिक सुरक्षा ऐन २०७५

- दफा ४(१) मा दलित र एकल महिला ज्येष्ठ नागरिकले ६० वर्ष उमेर पूरा गरेपछि र अन्य ज्येष्ठ नागरिकले ७० वर्ष उमेर पूरा गरेपछि सामाजिक सुरक्षा भत्ताको रूपमा नेपाल सरकारले तोके बमोजिमको ज्येष्ठ नागरिक भत्ता पाउने

- दफा ४(२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि नेपाल सरकारले कुनै निश्चित क्षेत्र तोक्यो त्यस्तो बसोबास गर्ने उपदफा (१) बमोजिमको उमेर पुगेका ज्येष्ठ नागरिकलाई समेत त्यस्तो भत्ता उपलब्ध गराउन सक्नेछ भन्ने उल्लेख भएको ।
- दफा २७ मा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहले ज्येष्ठ नागरिकको हेरचाहको लागि हेरचाह केन्द्र स्थापना गरी संचालन गर्न सक्नेछ भन्ने उल्लेख भएको ।

३. ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन २०६३

- दफा ३ मा ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मान गर्नु सबैको कर्तव्य हुने कुरा उल्लेख भएको
- दफा ४ मा ज्येष्ठ नागरिकको पालनपोषण तथा हेरचाहको लागि विशेष व्यवस्था गरिएको ।
 - ✓ दफा ४ को उपदफा १ मा ज्येष्ठ नागरिकलाई आफ्नो आर्थिक हैसियत अनुसार पालनपोषण तथा हेरचाह गर्नु परिवारको प्रत्येक सदस्यको कर्तव्य हुनेछ भनी उल्लेख गरिएको
 - ✓ उपदफा २ मा ज्येष्ठ नागरिकले अंश लिई परिवारबाट अलग बसेको वा बस्न चाहेको अवस्थामा बाहेक निजले चाहेको परिवारको सदस्यले आफ्नो साथमा राखी पालनपोषण गर्नु पर्ने
 - ✓ उपदफा ३ मा कसैले ज्येष्ठ नागरिकको इच्छा विपरीत निजलाई परिवारबाट अलग राख्न वा अलग बस्न बाध्य गराउनु हुँदैन
 - ✓ उपदफा ४ मा ज्येष्ठ नागरिक वा निजलाई पालन पोषण गर्ने परिवारको सदस्यको आर्थिक अवस्था कमजोर भएमा परिवारको अन्य सदस्यले त्यस्तो

ज्येष्ठ नागरिकलाई आफू सँगै नराखेको भएता पनि पालन पोषण तथा हेरचाहको व्यवस्था गर्नु पर्ने

✓ उपदफा ५ मा ज्येष्ठ नागरिकको चल अचल सम्पत्तिको प्रयोग वा उपयोग गर्ने परिवारको कुनै सदस्य नातेदार वा हकवालाले निजलाई आफूसँगै राखी पालनपोषण तथा हेरचाहको व्यवस्था गर्नु पर्ने

• दफा ५ मा ज्येष्ठ नागरिकको पालन पोषण तथा हेरचाह गर्नुपर्ने कर्तव्य भएका परिवारका सदस्य नातेदार वा हकवालाले आफूसँगै राखी पालन पोषण नगरेमा वा गर्ने व्यवस्था नगरेमा ज्येष्ठ नागरिकले पालन पोषण तथा हेरचाहको लागि सम्बन्धित गाउँपालिका वा नगरपालिकाको वडा अध्यक्ष समक्ष उजुरी दिन सक्ने

• दफा ६ मा प्रचलित कानून बमोजिम अंशवण्डा गरी रहनु नपर्ने, आफ्नो अंश भागको चल, अचल र सोबाट बढे बढाएको सम्पत्ति ज्येष्ठ नागरिकले आफूखुश गर्न पाउने

• दफा ९ मा ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई विभिन्न क्षेत्रमा छुट तथा सुविधा पाउने कुरा उल्लेख गरिएको

✓

✓ प्रत्येक सार्वजनिक सवारीमा ज्येष्ठ नागरिकको लागि कम्तीमा २ वटा सिट सुरक्षित राख्नु पर्ने साथै निजहरूलाई भाडा दरमा समेत प्रतिशत 50 छुट दिनु पर्ने

✓ स्वास्थ्य संस्थाले ज्येष्ठ नागरिकलाई प्राथमिकता दिई सेवा प्रदान गर्नु पर्ने

✓ नेपाल सरकारले तोकेको स्वास्थ्य संस्थालेसरकारले तोकेको संख्याका ज्येष्ठ नागरिकले उपचार गराउँदा लाग्ने शुल्कमा कम्तीमा प्रतिशत 50 छुट दिनु पर्ने

- ✓ खानेपानीटेलिफोन लगायतका सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने ,विजुली ,
अन्य संस्थाले सेवा प्रदान गर्दा ज्येष्ठ नागरिकलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने
- दफा १० मा मुद्दा मामिलामा प्राथमिकता दिने र प्रतिनिधित्व गराउने सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको
 - ✓ स्वास्थ्य संस्थाले ज्येष्ठ नागरिकलाई प्राथमिकता दिई सेवा प्रदान गर्नु पर्ने
 - ✓ नेपाल सरकारले तोकेको स्वास्थ्य संस्थालेसरकारले तोकेको संख्याका ज्येष्ठ नागरिकले उपचार गराउँदा लाग्ने शुल्कमा कम्तीमा ५० प्रतिशत छुट दिनु पर्ने
 - ✓ खानेपानी, विजुली, टेलिफोन लगायतका सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने अन्य संस्थाले सेवा प्रदान गर्दा ज्येष्ठ नागरिकलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने
 - ✓ ज्येष्ठ नागरिक मात्र पक्ष वा विपक्ष भएको मुद्दालाई अदालतले प्राथमिकता दिई कारवाही र किनारा दिनु पर्ने
 - ✓ ज्येष्ठ नागरिक मात्र पक्ष वा विपक्ष भएको मुद्दाको सुनुवाई गर्दा अदालतले निजको प्रतिरक्षा गर्ने कानून व्यवसायी राखेर मात्र गर्नुपर्ने
 - ✓ कानून व्यवसायी नियुक्त गर्न नसक्नेको हकमा अदालतले वैतनिक कानून व्यवसायीको सेवा उपलब्ध गराइदिनु पर्ने
- दफा ११ मा ज्येष्ठ नागरिकसँग सम्बन्धित कुनै काममा सम्बन्धित निकायले प्राथमिकता दिई सम्पादन गरिदिनु पर्ने
- दफा १२ मा कैद सजायमा छुट दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको

✓ सरकारवादी भई चलेको कुनै मुद्दामा कैद सजाय पाई भोगिरहेको ज्येष्ठ नागरिकलाई निजको उमेर र कसुरको अवस्था हेरी देहाय बमोजिम कैद छुट दिन सकिने

क) ६५ वर्ष पुरा भई ७० वर्ष ननाघेकालाई २५% सम्म

ख) ७० वर्ष पुरा भई ७५ वर्ष ननाघेकालाई ५०% सम्म

ग) ७५ वर्ष पुरा भएकालाई ७५% सम्म

✓ कैद सजाय पाएका अशक्त ज्येष्ठ नागरिक वा ७५ वर्ष पुरा भएका ज्येष्ठ नागरिकको हकमा अदालतले कसुरको गाम्भीर्यता हेरी कारागारमा नराखी हेरचाह केन्द्रमा राख्न आदेश दिन सक्ने

- दफा २४ मा नेपाल सरकारले ज्येष्ठ नागरिक, असहाय ज्येष्ठ नागरिक, अशक्त ज्येष्ठ नागरिकलाई तोकिएको आधारमा वर्गीकरण गरी भत्ता व सुविधा उपलब्ध गराउन सक्ने

- दफा २५ बमोजिम ज्येष्ठ नागरिकलाई गाउँपालिका वा नगरपालिका मार्फत ज्येष्ठ नागरिक परिचय पत्र प्रदान गर्नु पर्ने

४. मुलुकी देवानी संहिता २०७४ को दफा १२२ मा प्रत्येक छोरा छोरीले आफ्ना आमा बाबुलाई आदार तथा सम्मानका साथ व्यवहार गर्नु पर्ने साथै प्रत्येक छोरा छोरीले आमा बाबुलाई एकासगोलमा बसेको वा कानून बमोजिम भिन्न भैसकेको जे सुकै भएतापनि आफ्नो आर्थिक तथा सामाजिक हैसियत अनुसार आवश्यक हेरचाह, स्याहार-सम्भार, औषधिपचार वा रेखदेख गर्नु पर्ने कुरा उल्लेख गरेको

५. ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी नियमावली २०६५ मा भएको व्यवस्थाहरू

- नियम १२ मा हेरचाह केन्द्र वा दिवा सेवा केन्द्रको न्यूनतम पूर्वाधार तथा सुविधाको विषय उल्लेख गरिएको
- नियम १३ मा बेबारिसे ज्येष्ठ नागरिकलाई हेरचाहकेन्द्रमा राख्ने व्यवस्था गरिने कुरा उल्लेख भएको
- नियम १४ मा ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई सत्तरी वर्ष उमेर पुरा नगरेको ज्येष्ठ नागरिक, सत्तरी वर्ष उमेर पुरा गरेको वरिष्ठ ज्येष्ठ नागरिक, असहाय ज्येष्ठ नागरिक, अशक्त ज्येष्ठ नागरिक र एकल ज्येष्ठ नागरिक गरी ५ वटा वर्गमा वर्गीकरण गरेको र सोही अनुसार नेपाल सरकारले तोके बमोजिमको सुविधा वा भत्ता उपलब्ध गराउने कुरा उल्लेख भएको
- नियम १७ मा ज्येष्ठ नागरिकले दिएको निवेदन वा उजुरी उपर सम्बन्धित निकायले त्यस्तो निवेदन वा उजुरी परेको मितिले ३० दिन भित्र टुङ्गो लगाई सक्नुपर्ने

६. ज्येष्ठ नागरिक स्वास्थ्योपचार सेवा कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका २०६१ मा असहाय र विपन्न आर्थिक अवस्था भएका ज्येष्ठ नागरिकलाई स्वास्थ्योपचारको लागि एक पटकमा बढीमा रु २००० को परिधि भित्र रही उपचार रकम, सेवा उपलब्ध हुने साथै जिल्लामा साहित्य कला संस्कृति तथा समाज सेवा जस्ता विभिन्न क्षेत्रमा उल्लेखनीय योगदान गरेका आर्थिक अवस्था कमजोर भएका ज्येष्ठ नागरिकलाई गम्भीर प्रकृतिको रोग लागेको देखिएमा योगदानप्रति विश्वस्त बढीमा ५ हजार सम्मको परिधि भित्र रही स्वास्थ्योपचार सेवा उपलब्ध गराउन सक्ने कुरा उल्लेख भएको

ख) नीतिगत व्यवस्था

क) पन्ध्रौं योजनाको आधार पत्र

१. पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्रमा सरकारले ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण, स्याहार सुसार र सुरक्षा गर्नको लागि वृद्धाश्रम (हेरचाह केन्द्र) र दिवा सेवा केन्द्रहरु संचालन, यातायातमा विशेष सहूलियत, औषधि उपचार, सामाजिक सुरक्षा भत्ता लगायतका सेवा सुविधा प्रदान गर्दै आएको कुरा उल्लेख गरिएको

२. ज्येष्ठ नागरिकको जीवन सम्मानित, सुरक्षित र व्यवस्थित बनाई उनीहरुको ज्ञान सीप र अनुभवलाई राष्ट्रले समृद्धिका लागि उपयोग गर्ने लक्ष्य राखिएको

३. पारिवारिक, आर्थिक र कानूनी संरक्षणको माध्यमबाट ज्येष्ठ नागरिकको हक र अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्नु, निजहरुलाई आवश्यक सेवा सुविधा उपलब्ध गराउनु र निजहरुमा भएको ज्ञान सीप र अनुभवलाई आर्थिक-सामाजिक रुपान्तरण र विकासमा उपयोग गर्ने उद्देश्य राखिएको

ख) आर्थिक वर्ष २०७६/७७ बो बजेट वक्तव्य

- वृद्ध अवस्थामा सामाजिक सुरक्षा भत्ता एवं निशुल्क स्वास्थ्य वीमा प्रदान गर्ने
- ७० वर्ष भन्दा माथिका सबै ज्येष्ठ नागरिकलाई मासिक सामाजिक सुरक्षा भत्ता ३ हजार रुपैयाँ पुऱ्याएको
- ज्येष्ठ नागरिकमा रहेको ज्ञान, सीप र अनुभवलाई अन्तर पुस्ता हस्तान्तरण गर्न सहयोग पुग्ने गरी स्थानीय तहमा संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तह तथा निजी क्षेत्रको सहकार्यमा ज्येष्ठ नागरिक सेवा तथा मिलन केन्द्र संचालन गर्ने

- ७० वर्ष भन्दा माथिका सबै ज्येष्ठ नागरिकहरुको रु १ लाख सम्म बीमाङ्ग रकमको स्वास्थ्य वीमा शुल्क सरकारले व्यहोर्ने

ग) ज्येष्ठ नागरिक राष्ट्रिय कार्ययोजना २०६२

- ज्येष्ठ नागरिकलाई उपलब्ध हुने मासिक भत्ता प्रदान गर्ने प्रक्रियालाई सरल र सहज बनाउने
- ज्येष्ठ नागरिक परामर्श सेवा केन्द्र स्थापना र संचालन गर्ने
- सरकारी, संस्थागत एवं निजी अस्पताल, क्लिनिक शिविर लगायत स्वास्थ्य केन्द्रहरु मार्फत सहुलियत रुपमा स्वास्थ्य उपचार सेवा प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्ने र सबं अस्पतालमा क्रमिक रुपमा ज्येष्ठ नागरिक वार्ड स्थापना गर्ने
- ज्येष्ठ नागरिकका लागि स्वास्थ्यपोचार, यातायात, मनोरञ्जन र अन्य सेवका क्षेत्रहरुमा छुट सीट आरक्षण सहुलियत आदि दिने संस्था तथा निजी क्षेत्रलाई तोकिए बमोजिम सहुलियत प्रदान गर्ने प्रबन्ध मिलाउने जस्ता कुराहरु उल्लेख भएको

परिच्छेद ४. अध्ययनको विश्लेषण र नतिजा

४.१ अध्ययन/अनुगमनबाट प्राप्त तथ्यांकको विश्लेषण:

नेपालको संविधानमा ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक रहेको छ । संविधानमा रहेका प्रत्येक नागरिकलाई सम्मान पूर्वक बाँच्ने अधिकार, शोषण विरुद्धको हक, आधारभूत स्वास्थ्य उपचार निशुल्क पाउने, खाद्य तथा आवासको हक रहने जस्ता आधारभूत अधिकार उपयोग गर्ने सुनिश्चितता गरिएको छ । यसका लागि क्षेत्रगत कानूनहरूबाट सम्बोधन गरिने प्रयास भएको छ । ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन २०६३ तथा नियमावली २०६५ बाट यी मौलिक हकलाई कार्यान्वयन गरिएको छ ।

ज्येष्ठ नागरिक राष्ट्रिय कार्ययोजना २०६२ जारी भए संगै ज्येष्ठ नागरिक ऐन तथा नियमावलीको क्रमश कार्यान्वयन सुरु भएको हो । कानूनको कार्यान्वयन गर्न कार्यविधि तथा निर्देशिकाहरू पनि जारी भएका छन् । हाल सम्म पनि ज्येष्ठ नागरिकलाई मानव अधिकारको पूर्ण उपयोगको अवस्था कायम गर्दै उनीहरूको सीप ज्ञानको उपयोग गर्ने, संरक्षण तथा सुरक्षा गर्ने सम्बन्धमा दीर्घकालीन नीति आवश्यक देखिन्छ ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ११ मा स्थानीय तहको काम, कर्तव्य र अधिकारमा ज्येष्ठ नागरिक, अपागंता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्थापन गर्न सङ्घ र प्रदेश कानूनको अधीनमा रही सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको कार्यान्वयन, सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्ने, लगत अद्यावधिक, परिचयपत्र वितरण, सामाजिक सुरक्षा तथा सुविधाको व्यवस्थापन तथा वितरण, ज्येष्ठ नागरिक क्लव, दिवा सेवा केन्द्र, भेटघाट स्थल, आश्रय केन्द्रको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन, सङ्घ तथा प्रदेशसँगको समन्वयमा ज्येष्ठ नागरिक केन्द्र तथा अशक्त स्याहारकेन्द्रको सञ्चालन र व्यवस्थापन, ज्येष्ठ नागरिक, अपागंता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्थापन सम्बन्धी अन्य कार्य गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने उमेरका सबै नागरिक समेटिन

सकेको छैन । नागरिकता लिन बाकि रहेका ज्येष्ठ नागरिकको सामाजिक सुरक्षा भत्तामा पहुँच पुग्न सकेको छैन भने स्वदेश तथा विदेशबाट निवृत्तभरण पाउने ज्येष्ठ नागरिकलाई दोहरो भत्ता वितरणको अवस्था रहेको छ । शिक्षा र कमजोर स्वस्थ स्थितिका ज्येष्ठ नागरिकलाई कानूनमा भएका व्यवस्थाको समेत जानकारी छैन भने सरकारी क्रियाकलापमा संलग्न गरउदै लैजाने नीति भएता पनि यसलाई प्रयोगमा उतार्न सकिएको छैन ।

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को दफा १२२ अनुसार प्रत्येक छोरा छोरीले आफ्ना आमा बाबुलाई आदर तथा सम्मानका साथ व्यवहार गर्नु पर्ने तथा प्रत्येक छोरा छोरीले आमा बाबुलाई एकासगोलमा बसेको वा कानून बमोजिम भिन्न भइसकेको जेसुकै भए तापनि आफ्नो आर्थिक तथा सामाजिक हैसियत अनुसार आवश्यक हेरचाह, स्याहार सम्भार, औषधोपचार वा रेखदेख गर्नु पर्नेछ । यस प्रकारको कानूनी व्यवस्थालाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्न सम्पत्ति हस्तान्तरण गर्दा तथा परिवारको आम्दानी भूक्तानी गर्दा ज्येष्ठ नागरिकका लागि निश्चित रकम राख्ने व्यवस्था हुन आवश्यक देखिन्छ ।

ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ मा भएको व्यवस्था अनुसार आफ्नो आर्थिक हैसियत तथा इज्जत आमद अनुसार पालनपोषण तथा हेरचाह गर्नु परिवारको प्रत्येकसदस्यको कर्तव्य हुने, ज्येष्ठ नागरिकले आफ्नो अंश लिई परिवारबाट अलग बसेको वा बस्न चाहेको अवस्थामा बाहेक निजले चाहेको परिवारको सदस्यले आफ्नो साथमा राखी पालनपोषण गर्नु पर्ने जस्ता दायित्वको व्यवस्था गरेको छ । कानूनमा व्यवस्था भएता पनि यसको विरुद्धमा ज्येष्ठ नागरिकबाट उजुरी गर्ने परम्पराको विकास हुन सकेको छैन । सन्तान प्रतिको अपनत्व, प्रेम लगायतको कारणले ज्येष्ठ नागरिकहरु भावनात्मक रूपले शोषणमा परेका तथा जुनसुकै हालतमा पनि आफ्नो स्वाभिमानमा रहने गरेकाले कानूनबाट थप स्पष्ट गर्न आवश्यक रहेको छ ।

ज्येष्ठ नागरिकको वर्गीकरण सम्बन्धमा ऐन, नियमावलीमा ज्येष्ठ नागरिक, वरिष्ठ नेष्ठ नागरिक, असहाय ज्येष्ठ नागरिक, अशक्त ज्येष्ठ नागरिक, एकल ज्येष्ठ नागरिकको वर्गीकरण गरीएको र तोकिएबमोजिम भत्ता वा सुविधा उपलब्ध गराउन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । एकल महिलाको हकमा सामाजिक सुरक्षा भत्ता दिने भएकोले तथ्यांक रहेता पनि पुरुषको हकमा तथा असहाय र अशक्त ज्येष्ठ नागरिकको हकमा तथ्यांक समेत नरहेको अवस्था छ ।

नेपालको आन्तरिक तथा वैदेशिक रोजगारिको विविधता, कृषि पेशामा आधारित श्रम समेतले नेपालको ज्येष्ठ नागरिकको आर्थिक क्षमतामा ठूलो प्रभाव परेको छ । नेपालका सरकारी तथा अर्ध सरकारी सेवाबाट अवकाश भएका, भारतीय गोर्खा, वेलायती गोर्खा सैनिकबाट अवकाश भएका नेपाली र नेपालका कृषि तथा अन्य क्षेत्रमा कार्य गरेका ज्येष्ठ नागरिकको आम्दानी तथा जीवनस्तरमा ठूलो अन्तर छ । नेपालमा पेन्सन बुझ्ने भारतीय भुतपूर्व गोर्खाको संख्या मात्र एक लाख बीस हजार रहेको भन्ने अनौपचारिक विश्लेषण रहेको छ । यसैगरी वालयती भुतपूर्व शैनिक पनि रहेका छन । सामाजिक सुरक्षा भत्ताको सन्दर्भमा निवृत्तिभरण पाएका र नपाएकोको आवश्यकता फरक रहेकाले राज्यबाट वा विदेशबाट जुनसुकै रूपमा हाल पेन्सन खानेलाई भन्दा राज्यबाट आर्थिक र सामाजिक रूपमा विपन्नका लागि पहिलो प्राथमिकता दिनु पर्ने हुँदा सामाजिक सुरक्षा भत्तामा फरक व्यवहार गर्न आवश्यक छ ।

ज्येष्ठ नागरिकको वढदो जनसंख्याले नयाँ चुनौतिको सिर्जना गर्दै छ । २०६८ सालको राष्ट्रिय जनगणना मा जनसंख्या वृद्धिदर १.३५ प्रतिशत छ भने ज्येष्ठ नागरिकको वृद्धिदर ३.५ प्रतिशत छ । भविष्यमा ज्येष्ठ नागरिकको जनसंख्या क्रमश वढदै जाने छ । विश्वमा सन् २०५० मा कुल जनसंख्याको २० प्रतिशत ज्येष्ठ नागरिकको हुने अनुमान गरिएको छ ।

नेपालको ज्येष्ठ नागरिकको उमेर समुह अनुसार हेर्दा ६०-६९ उमेर समुहका ६०.८६ प्रतिशत, ७०-७९ उमेर समुहका २९.२६ प्रतिशत, ८०-८९ उमेर समुहका ८.४९ प्रतिशत र ९०

वर्ष माथिका १.४६ प्रतिशत रहेको छ भने लैङ्गिकताको आधारमा महिलाको संख्या धेरै रहेको छ। यस संरचनाले नीति, सेवा सुविधा, सामाजिक सुरक्षाका क्षेत्रमा फरक व्यवस्थाको आवश्यकता देखाएको छ ।

कानूनमा व्यवस्था भएका हेरचाह केन्द्र तथा दिवा स्याहार केन्द्रको व्यवस्थापन, मापदण्ड तथा त्यसको अनुगमन, सवारी साधन तथा अन्य छुट सुविधाको उपयोग लगायत विषयमा भएका अध्ययनबाट देखिएका समस्या तथा सुझाव वाट देहायका अवस्था देखिएका छनः

दिवा सेवा केन्द्रको संचालन सम्बन्धमा महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले २०७२ मा गरेको अध्ययनमा दिवा सेवा केन्द्रहरूमा पुरुष ज्येष्ठ नागरिकहरू भन्दा महिला ज्येष्ठ नागरिकहरूको बाहुल्यता बढी रहेको, उमेरको हिसावले ६५ देखि ७४ वर्ष भित्रका ज्येष्ठ नागरिकहरू उच्च सङ्ख्यामा दिवा सेवा केन्द्रमा उपस्थित हुने गरेको, धेरै दिवा सेवा केन्द्र मन्दिर, पाटी/पौवा मा सञ्चालनमा रहेका, स्वास्थ्य सेवाको हकमा भने साह्रै कममा मात्रै दैनिक सेवा उपलब्ध हुने र धेरैमा समय समयमा वा मौका पर्दा सेवा उपलब्ध गराउने गरेको अवस्था उल्लेख भएको छ । भौतिक सुविधा कमजोर र कम गुणस्तरका रहेका, कर्मचारीको व्यवस्थापन कमजोर रहेको, जनसङ्ख्या र भौगोलीक क्षेत्रको आधारमा ज्यादै कममा मात्र पहुँच पुगेकोले धेरै ज्येष्ठ नागरिक दिवा सेवा केन्द्र खोल्ने व्यवस्थापन गर्ने काम आवश्यक रहेको अध्ययनले देखाएको छ ।

ज्येष्ठ नागरिक दिवा सेवा केन्द्र अर्को समयकालागि अनिवार्य आवश्यकता रहेको, त्यस्ता केन्द्रहरूको व्यवस्थापन प्रत्येक गाउँ, शहरका टोल टोलमा जनसङ्ख्याको आधारमा उचित सुविधा सहित खोल्नु पर्ने, दिवा सेवा केन्द्रलाई भौतिक, सामाजिक, सास्कृतिक, जनशक्तिजस्ता पक्षमा व्यवस्था गर्नु पर्ने आवश्यकता औल्याएको छ ।

वृद्धाश्रम(हेरचाह केन्द्र) को अध्ययन सम्बन्धमा ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ र नियमावली २०६५, को के कति परिपालन भएको छ, नेपाल सरकारले ज्येष्ठ नागरिकका लागि के कति लगानी गरेको छ र के कति उपलब्धि हासिल भएको छ तथा अब के गर्नुपर्ने हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट ज्येष्ठ नागरिकका मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन लागि गरिएको अध्ययन/अनुगमन को मध्यावधिक प्रतिवेदन २०७५ मा देशका ४५ जिल्लामा वृद्धाश्रम(हेरचाह केन्द्र)को संख्या ८७ रहेको २२ वटा वृद्धाश्रम निर्माणाधीन छन्। कुनै जिल्लामा १ भन्दा बढी पनि वृद्धाश्रम पनि रहेका छन । वृद्धाश्रम कतिपय निशुल्क छन्, कतिपय इच्छानुकूल छन् भने कतिपय सशुल्क छन्। अलजाइमर र प्यारालाइसीस जस्ता रोग लागेका ज्येष्ठ नागरिकका लागि सशुल्क हेरचाह कम्पनी(केयरहोम्स)हरु पनि संचालित छन्। सामान्य ज्येष्ठ नागरिकका लागि सुविधा सम्पन्न सशुल्क सामूहिकआवास पनि संचालित छन्। केही आवास केन्द्रहरु बहुआयामिक भई त्यहाँ ज्येष्ठ नागरिकहरुको संख्याउल्लेख्य छ ।

देशभरिमा ९६५ महिला र ६१२ पुरुष गरी जम्मा १५७७ जना वृद्धाश्रममा रहेको पाइएको छ । वृद्धाश्रममा बालबालिका समेत रहेको अवस्था छ । वृद्धाश्रममा रहेका ज्येष्ठ नागरिकहरु मानसिक रोगीहरु पनि रहेका छन जस्तो धनकुटाको विश्रान्ति आश्रममा ४८ जनामा १६ जना मानसिक रोगीहरु रहेको अवस्था प्रतिवेदनमा देखिन्छ ।

महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, शहरी विकस मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय, मन्त्रिपरिषद्को ठाडो निर्णयबाट वितरित रकम तथा सरकारका अतिरिक्त विदेशमा बस्ने नेपालीहरुको सामूहिक तथा व्यक्तिगत सहयोग, सांसद विकास कोषबाट वितरीत रकम, लायन्स क्लब, रोटरी क्लब, अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाको सहयोग तथा महायज्ञ, मुठी दान र पर्व आदिबाट समेत उल्लेख्य रकम केन्द्रलाई उपलब्ध गराउदै आएको भएता पनि कति लगानि भएको स्पष्ट हुन पनि सकेको छैन ।

सरकारको लगानी लक्षित वर्ग (ज्येष्ठ नागरिक) मा समुचित रूपमा पुन्याउन प्रभावकारी ठोस नीति र ठोस कार्यक्रमको अभाव रहेको, अनुदान वितरण पारदर्शी हुन नसकेको, हेरचाह र दिवा सेवा केन्द्रहरू ज्येष्ठ नागरिक नियमावली, २०६५ को अनुसूची—२ को मापदण्ड अनुरूपको नपाइएको, वृद्धाश्रममा स्वास्थ्य समस्या संवोधन हुन नसकेको, उल्लेख्य संख्यामा ज्येष्ठ नागरिक रहेको ठाउँमा हेरालु कर्मचारीको नितान्त अभाव रहेको र भएका कर्मचारी पनि अत्यन्त कम पारिश्रमिकमा कार्यरत रहेका छन् ।

ज्येष्ठ नागरिकलाई सामाजिक सुरक्षा (वृद्ध भत्ता) भत्ताले जीवन यापनमा निकै सहयोग पुऱ्याएको तर केही ज्येष्ठ नागरिकहरू नगरिकताको प्रमाणपत्र र कार्यविधिगत जटिलताले यो भत्ताबाट वञ्चित हरेका छन् ।

दम्पतिमध्ये कुनै एकको देहान्त भएपछि विदुर वा विधवाको जीवन कष्टकर भई वृद्धाश्रममा आएको देखिएको, वृद्धाश्रममा बस्नुपर्ने कारणमा परिवार नहुनु र भएपनि पारिवारिक स्नेह र सम्मान नहुनु रहेको पाइएको छ । ज्येष्ठ नागरिकलाई परिवार सदस्य कसैले समय नदिनु जस्ता कारणको पहिचान गरिएको छ ।

पाठ्यक्रममा नैतिक शिक्षाको अभाव भएबाट बालबालिकामा ज्येष्ठ नागरिकलाई गर्नुपर्ने व्यवहारको ज्ञानको अभाव रहेको, सामाजिक सञ्जालको बढ्दो प्रयोग, संयुक्त परिवार विघटन, पारिवारिक सौर्हादताको कमीले ज्येष्ठ नागरिकका समस्या निकै बढ्ने प्रतिवेदनले संकेत गरेको छ ।

पुस्तांतरण घटाउने प्रयास, ज्येष्ठ नागरिकलाई घरमै पुनर्स्थापना गर्नुपर्ने सोचाईमा वृद्धि र स्थानीय तहलाई जिम्मेवार बनाउने अग्रसरता सकारात्मक पक्ष हो ।

दिवा सेवा केन्द्रमा पुरुषको र वृद्धाश्रममा महिलाहरूको बढी संख्या रहेको, वृद्धाश्रममा तराइ मूलका ज्येष्ठ नागरिकको संख्या अत्यन्त कम पाइएको सम्बन्धमा तप अध्ययनको आवश्यकता औल्याइएको छ ।

जेरियार्टिक रोगहरूका कारण परिवारका सदस्य तथा हेरालुलाई ठूलो समस्या पर्ने पाइएको जसको सम्बोधन गर्नको लागि केही संख्यामा भएपनि उपत्यकामा निजी रूपमा सञ्चालित केयर होम्सहरूको उपस्थिति सकारात्मक रहेको प्रतिवेदनमा औल्याइएको छ ।

नेपाल सरकार महिला तथा बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयबाट अनुदानमा सञ्चालित गैरसरकारी संस्थाहरूको प्रभावकारिता मूल्यांकन सम्बन्धि अध्ययनको अन्तिम प्रतिवेदन २०७५ का अनुसार संस्थाहरूले अनुदान रकमको उपयोग भवन निर्माण गर्ने, वृद्धवृद्धाहरूलाई मन्दिरहरू दर्शन गराउने, धार्मिकजनकीर्तन र प्रवचन सुनाउने, वृद्धाश्रमअन्तर्गत छरछिमेकका वृद्धवृद्धाहरूलाई एकत्रित गर्ने, हकाधिकारप्रति सचेत तुल्याउने, उनीहरूलाई सम्मानित गरेर उत्साही तुल्याउने जस्ता कार्यक्रममा भएका थिए । तर अनुदान नियमित हुन नसक्नु, ज्येष्ठ नागरिक ग्राम बने तापनि ती ग्राम धन हुनेलाई लक्षित गरी निर्माण गरिनु, अधिकांश संस्थाहरूको आफ्नै भवन नहुनु, भ्रमणमा वृद्धवृद्धाहरूलाई लाने क्रममा अधिकांशलाई समेट्न नसक्नु र व्यक्तिगत सम्बन्धमा आधारित भएर भ्रमणमा छनोट गर्ने कारण रकमको सही उपयोगमा प्रश्न उठेका छन् ।

यसतर्फ पहुँचको आधारमा पनि केही संस्थाहरू देखिएका छन् तिनको थप निरीक्षण जरुरी छ । वृद्धवृद्धाहरूलाई सम्बोधन गर्ने गरी कम्तिमा ७ वटा प्रदेशमा सुविधा सम्पन्न ७ वटा नमुना वृद्ध ग्राम निर्माण गर्न जरुरी देखिन्छ । देशदर्शन कार्यक्रममा तिनलाई आधार बनाई भ्रमण कार्यक्रम गर्ने र अन्यजिल्लामा पनि नमुनाका रूपमा यो कार्य गर्दै लानु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

वृद्धवृद्धाका हकमा निःशुल्क स्वास्थ्य बीमा सरकारले यथाशक्य गराउनु पर्ने, समुदायमा आधारित ज्येष्ठ नागरिक गृह निर्माणमा तत्काल पहल गर्नुपर्ने, ज्येष्ठ नागरिक मैत्री सेवा सुविधामाथिको आवाजहरूको सुनुवाइ हुनुपर्ने, कामको आधारमा अनुदान पाउनुपर्ने, स्कूल शिक्षाअन्तर्गतकै पाठ्यपुस्तकमा बालबच्चा र वृद्धहरू बीचको माया ममता बारे प्रशिक्षण गराउनुपर्ने, वृद्धवृद्धाहरूलाई सामाजिक रूपमै प्रोत्साहित गर्ने अभियान निरन्तर सञ्चालन गर्नुपर्ने, असहाय वृद्धवृद्धाको पहिचान गरी

तिनको सम्पूर्ण उपचार निःशुल्क गरिनुपर्ने, वृद्धवृद्धालाई उनीहरू सुहाउँदो पर्यटकीय स्थल छनोट गरी भ्रमणका लागि अनुदान रकम उपलब्ध गराउनुपर्ने जस्ता सुझावहरू सरोकारवाला संस्थाहरूबाट उपलब्ध भएका छन्।

अध्ययनको निष्कर्ष (Conclusion of the Study) मा पहुँचका आधारमा अनुदान रकम केही संस्थामा प्रभावित भएको अनुभूत भएकाले पहुँचका आधारमा होइन लक्षित समुदायका आवश्यकताहरूको पहिचानका आधारमा हुनु आवश्यक रहेको, सरकारी अनुदान रकम सामाजिक कल्याणका विभिन्न क्षेत्रमा उद्देश्यानुरूप कार्यान्वयन गरेको, सरकारी अनुदान प्राप्त गरेकै भएमा कतिपय गैरसरकारी संस्थाहरूले आन्तरिक तथा वैदेशिक सहयोगसमेत प्राप्त गरेको कारण अनुदान रकमभन्दा धेरै नै रकम लक्षित समुदायमा खर्च गरेको तर गैरसरकारी संस्थाहरूले अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग लिँदा उक्त सहयोग रकमबारे सरकारीनिकायलाई जानकारी गराउने तथा उक्त रकमसमेतको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गरी पारदर्शिता कायम गराउने तथा अनपेक्षित लाभ लिन खोज्नेहरूलाई नियन्त्रणमा राख्न जरुरी रहेको देखिन्छ ।

संस्थालाई अनुदान दिँदा निश्चित मापदण्डहरू तोकिनुपर्दछ । यसका आधारमा केकति लक्षित समूहहरू रहेका छन्, केकति लक्षित समूहभित्र नराम्ररी प्रताडितहरूको संख्या रहेको छ, तिनको मूल्याङ्कनसँगै संस्थाका विगतका क्रियाकलाप र तिनका सदस्यहरूको यथेष्ट विवरणहरू विशेष गरी आर्थिक अनुशासन बारेको जानकारी समेत ग्रहण गरी अनुदानको मात्रा निश्चित गरिनुपर्दछ ।

अनुगमनका क्रममा संस्थाका विगतका क्रियाकलाप, उपलब्धिहरू र वर्तमानमा जोखिममा रहेका वर्गहरूलाई केकति मात्रामा संस्थाले सेवासुविधा पुराएका छन् सो आधारमा संस्थाको स्थायित्वलाई समेत ध्यानमा राखी अनुदान रकम वितरण गर्ने प्रयास गरिनुपर्ने हुन्छ तर आ. व. २०७३/२०७४ को मन्त्रालयबाट वितरित अनुदान रकम अपेक्षाकृत मात्रामा अपेक्षित संस्थाहरूमा वितरण गर्न

नसकेको आभाष भएको छ । यसमा अत्यावस्यक संस्थाहरूलाई रकम कम गएको र त्यसको विपरित समाजमा खासै धेरै प्रभाव फिजाउन नसकेका संस्थाहरूमा तुलनात्मक रूपमा अनुदान रकम बढी गएको आभाष भएकाले अनुदान रकम वितरण प्रणालीलाई संस्थाहरूको उपयुक्त निरीक्षणका आधारमा न्यायपूर्ण ढंगले वितरण गर्नु जरुरी देखिन्छ भन्दै विभिन्न सुझावहरू दिइएका छन्:

- वृद्धवृद्धाहरूको हितलाई ध्यानमा राखी सरकारले गरेको करोडौं अनुदान रकमको लगानीमा सञ्चालन भएका प्रतिष्ठानमा राज्यको ठूलो लगानी रहेकोले राज्यले त्यस्ता प्रतिष्ठानलाई पूर्ण रूपमा अनुगमन, नियन्त्रण र निर्देशन गरी सरकारबाट गरिएको अनुदान रकमको अधिकतम उपयोग हुने तथा असहाय वृद्धवृद्धाहरूले प्राप्त गर्ने सुबिधाको सुनिश्चिततालाई निरन्तरतासहित कायम गर्नु जरुरी देखिन्छ ।
- अनुदानबाट सञ्चालित संस्थाहरूले गरेका खर्चको लेखापरीक्षण गरिएको भएतापनि लाभग्राहि समुदायका मानिसहरूको नाम, ठेगाना, टेलिफोन नम्बरसमेत अधिकांशले उल्लेख नगरेको देखिन्छ, यसबाट रकमको सदुपयोग वा दुरुपयोग बारे प्रत्यक्ष लाभग्राहीसंग यसका लागि संस्थाहरूबाट लाभान्वित हुनेहरूको नाम, ठेगाना र टेलिफोन नम्बर संस्थाको माइन्पुटमै अनिवार्य अभिलेखीकरण गर्दा संस्थामाथिको विश्वसनीयता बढ्ने, अनुसन्धान प्रभावकारी हुने र संस्थाहरूले पनि उद्देश्यअनुरूप कार्य गर्न बाध्यकारी अवस्था सिर्जना हुने देखिन्छ ।
- सरकारी अनुदानका साथसाथै कतिपय संस्थाहरूले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरूबाट ठूलो धनराशी अनुदान प्राप्त गर्ने गरेको रकमहरूको यथार्थ विवरणलाई अभिलेखीकरण गराउनु जरुरी रहेको ।
- समुदायमा आधारित ज्येष्ठ नागरिक भवन निर्माणलाई सरकारले उच्च प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने, असहाय बालबालिका, असहाय महिला, फरक क्षमता भएका, र वृद्धवृद्धाको उपचार सरकारी अस्पतालमा निःशुल्क गरिनु पर्ने , कतिपय रोगहरूको उपचार हुने एकमात्र स्थापित संस्था

नेपालमा रहेकाले (जस्तै: स्पाइनल इन्जुरीका तथा अटिजमका बिरामीका लागि) तिनको स्थायित्वप्रति सरकार सचेत बन्नुपर्ने अन्यथा यी संस्थाको अन्तसँगै ठूलो धनराशी बाहिरिने तथा अधिकांशतः उपचारबाटै वञ्चित हुने स्थितिप्रति समयमै सचेत रहनु जरूरी रहेको ।

- सरकारले कतिपय संस्थालाई सिधै मन्त्रालयबाट रकम उपलब्ध गराउँदा स्थानीयतहको उपस्थितिलाई चुनौती दिए जस्तो हुने र प्रत्यक्ष निगरानी पनि नहुने हुँदा स्थानीय निकायलाई प्रधानता दिई अनुदान वितरण गर्दा यसले अनुदानको दिगोपनलाई सहयोग पुऱ्याउदछ ।

नदीका संगममा वसेर वेद तथा धर्मशास्त्रको अध्ययन गर्नु, उपासना गर्नुलाई सामान्य अर्थमा कल्पवासको रूपमा मानिन्छ । धर्म शास्त्र अनुसार कल्पवासमा बस्न होम, ध्यान तथा जप गर्नाले पुण्य हसिल हुने विस्वास रहेको छ । खासगरी हिन्दु आश्रम व्यवस्थामा जीवनको उत्तरार्धमा वानपस्त्र आश्रमको उल्लेख रहेकोले हिन्दु धर्मावलम्बीमा स्वेच्छाले कल्पवासमा रहने गरेका छन । भारतको प्रयाग कासी तथा नेपालको देवघाट, केलादीघाट लगायत क्षेत्रमा कल्पवासमा रहेका छन । तथापी आजभोली सन्तान नभएर, छोराछोरीले नहेरेर, परिवारमा बस्ने वातावरण नभएर, सौता ल्याएर, विधवा भएर पनि वाध्यात्मक रूपमा कल्पवासीका रूपमा रहने व्यक्तिहरूको संख्या रहेको छ ।

महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले कल्पवासीको सम्बन्धमा २०७३ मा गरेको अध्ययनले नेपालमा रहेका कल्पवासीहरू परिवार नभएर, परिवारमा बस्ने वातावरण नभएर, बाल विधवा भएर तथा धर्म कर्म जस्ता कारण रहेको र यसरी धार्मिक क्षेत्रमा बस्ने कल्पवासीहरू मध्ये पनि प्राय जसो महिला भएको, थोरै मात्र विधवा, पुरुष रहेको औल्याएको छ । कल्पवासीको रूपमा रहेका व्यक्तिहरूले आफू बसे वापत पैसा तिरेको, आफैले घर बनाएको पनि अवस्था रहेको छ ।

कल्पवासीहरू वस्ने कुटीहरू को स्तरिकरण गर्ने, कुटीमा कल्पवासीहरू भर्ना गर्ने, सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने तथा कल्पवासीहरूले पालना गर्नुपर्ने आचरणको व्यवस्था गर्नु पर्ने, पारिवारिक वातावरण असहज भएर आएकाका हकमा परिवारमा शिक्षा र चेतनास्तर विकास गरी घरमा उचित पालन पोषण र वस्ने वातावरण सिर्जना गर्ने व्यवस्था गर्ने, कोही नभएका बेसाहारा कल्पवासीहरूको मृत्यु पछिको संस्कारको व्यवस्था गर्नु पर्ने, कल्पवासीहरूको लागि मनोरञ्जनको व्यवस्था, तिर्थाटन एवं घुमफिरको समेत व्यवस्था आवश्यक रहेको, स्थानीय स्वास्थ्य संस्थासंग समन्वय गरी Geriatric Hospital को व्यवस्था गर्नुपर्ने लगायतका आवश्यकता औल्याएको छ ।

Ageing Nepal संस्थाको वार्षिक प्रकाशनमा खोटाङ्गको लामिडाँडाँमा भएको Wellbeing and health situation of elderly people between migrant and non-migrant households सम्वाधी सन्तोष दाहालको अध्ययनबाट ८४.६ प्रतिशत ज्येष्ठ नागरिक निरक्षर रहेको, ३८ प्रतिशत कुनै न कुनै रोगबाट ग्रसित रहेको र ती मध्ये ४५ प्रतिशत कहिले पनि स्वास्थ्य उपचार केन्द्रमा नगएको तथ्यहरू देखिएका छन् । अधिकांश परिवारका युवा पुस्ता वैदेशिक रोजगार वा शहरमा रोजगारी मा गएको कारणले गाउँमा youth-less and tooth-less population को अवस्था रहेको छ । परिवार संगै बसेका ज्येष्ठ नागरिक पनि परिवारबाट बेवास्था गरिएका र अपमानित अवस्थामा रहेका कुरा औल्याइएको छ ।

त्यसै गरी Psycho-social problem among elderly, Kathmandu valley डा. आर्चना पाण्डे विष्टले गरेको प्रस्तुतीमा ४१.३ प्रतिशत ज्येष्ठ नागरिकमा Depressive Symptoms पाइएको रहेछ । विरामी हुदा पनि पारिवारिक सहयोग नपाएको तथा स्वस्थ्य संस्था सम्म जान समेत सहयोग नभएको तथ्य औल्याइएको छ । त्यसै गरी ज्येष्ठ नागरिकले आफ्ना छोराछोरी भएका तथा नभएका दुवै थरीले एकलोपन महशुस गरेका छन् ।

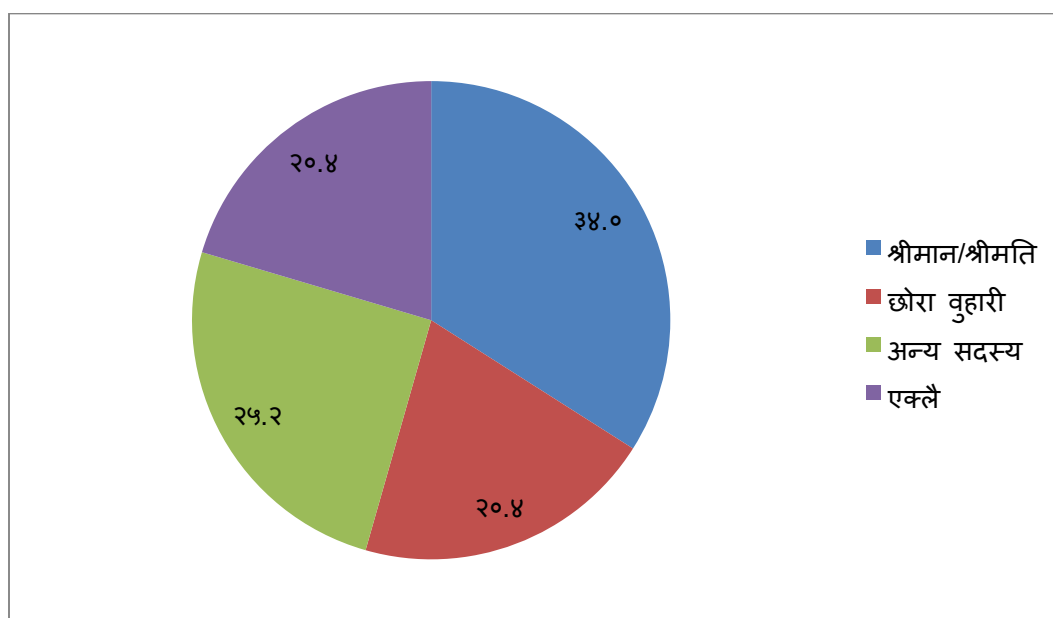
विश्वव्यापी रूपमा स्वीकार गरिएको Vienna convention on ageing का सिद्धान्तलाई व्यवहारमा लागु गर्दै जानु पर्छ । विकास प्रकृत्यामा मानवीय मर्यादा बढाउने, समाजमा स्रोत, अधिकार र प्रतिफल वितरण समेतमा समानता सुनिश्चित गर्ने, उनीहरूको क्षमता अनुसार योगदान गर्न र आवश्यकता अनुसार सेवा पाउने सुनिश्चितता हुन आवश्यक छ । साथै सरकार र स्थानीय अधिकारी, गैरसरकारी संगठन, स्वयंसेवी संस्थाहरूले स्वेच्छिक योगदानबाट ज्येष्ठ नागरिकका क्षेत्रमा सहयोग र हेरचाह गर्न सरकारबाट प्रोत्साहन गर्नु आवश्यक पर्दछ । यसका लागि गैरसरकारी क्षेत्रबाट आउने सहयोगको स्रोतहरू, लगानीका क्षेत्रहरूलाई सरकारी निकायबाट प्रभावकारी अनुगमनको आवश्यकता रहेको छ ।

४.२ अनुगमनको क्रममा प्राप्त नतिजाको विप्लेषण

(क) ज्येष्ठ नागरिकको पारिवारिक संरचना

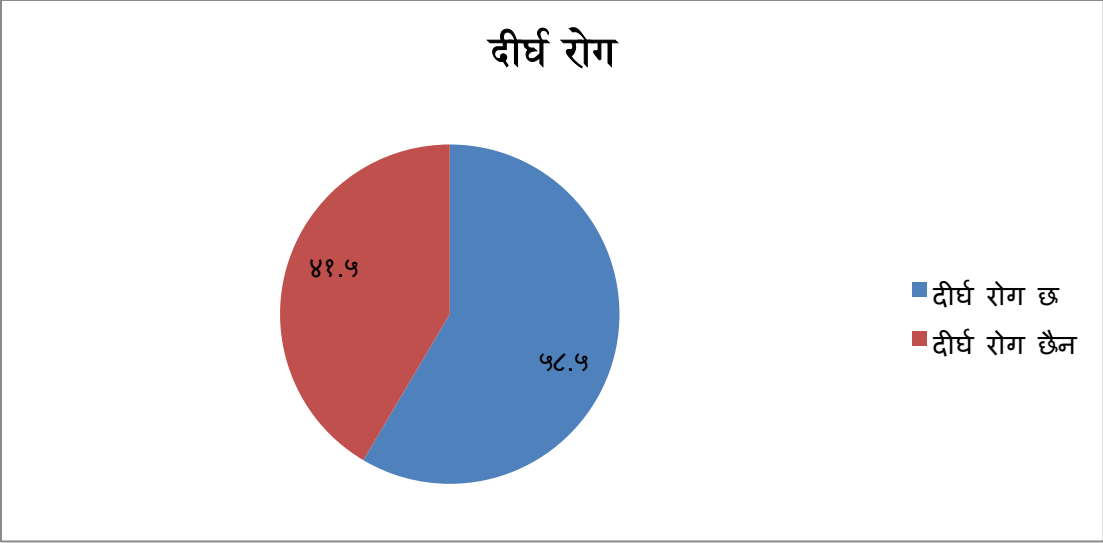
अध्ययन भएका ज्येष्ठ नागरिकको परिवारमा ज्येष्ठ नागरिकको पारिवारिक स्थितिमा कोको रहेका छन भन्ने सन्दर्भमा ५४.४ प्रतिशत परिवारसंग वसेका, २५.२ प्रतिशत नातेदार संग रहेका तथा २०.४ प्रतिशत ज्येष्ठ नागरिक एकलै वसेको अवस्था छ ।

चित्र १. ज्येष्ठ नागरिकहरूको पारिवारिक संरचनाको प्रतिशत

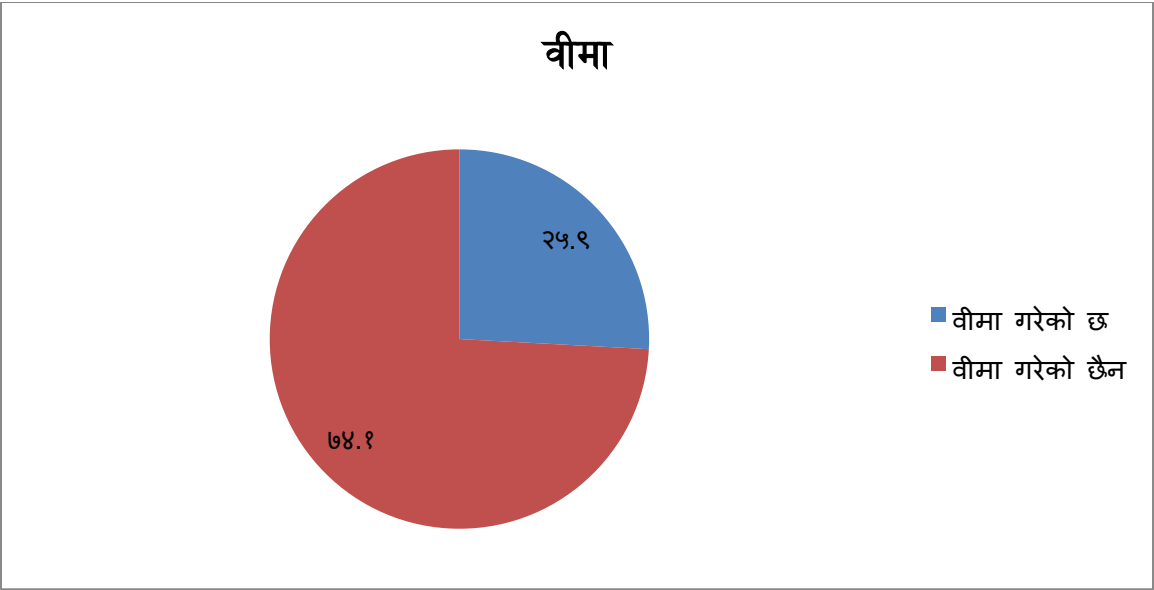
(ख) स्वास्थ्य अवस्था

चित्र २. दीर्घ रोग लागेका र नलागेका ज्येष्ठ नागरिकहरूको प्रतिशत

स्वास्थ्य परीक्षण गराउन स्वास्थ्य केन्द्र वा अस्पताल पुग्न वा उपचार लिन सहज छ/छैन भन्ने सम्बन्धमा ५१ प्रतिशतले उपचार लिन सहज रहेको र ४९ प्रतिशतले उपचार सहज नरहेको बताएका छन् । उपचार किन सहज हुन सकेन भन्ने सम्बन्धमा उपचार गर्न राम्रो अस्पताल नभएको, औषधि उपचार गर्न रकम अभाव रहेको, एकलै स्वास्थ्य केन्द्रमा जान नसकेको र सहयोगी समेत नभएको अवस्था व्यक्त गरेका छन् ।

चित्र ३. स्वास्थ्य बीमा गरेका र नगरेका ज्येष्ठ नागरिकहरूको प्रतिशत

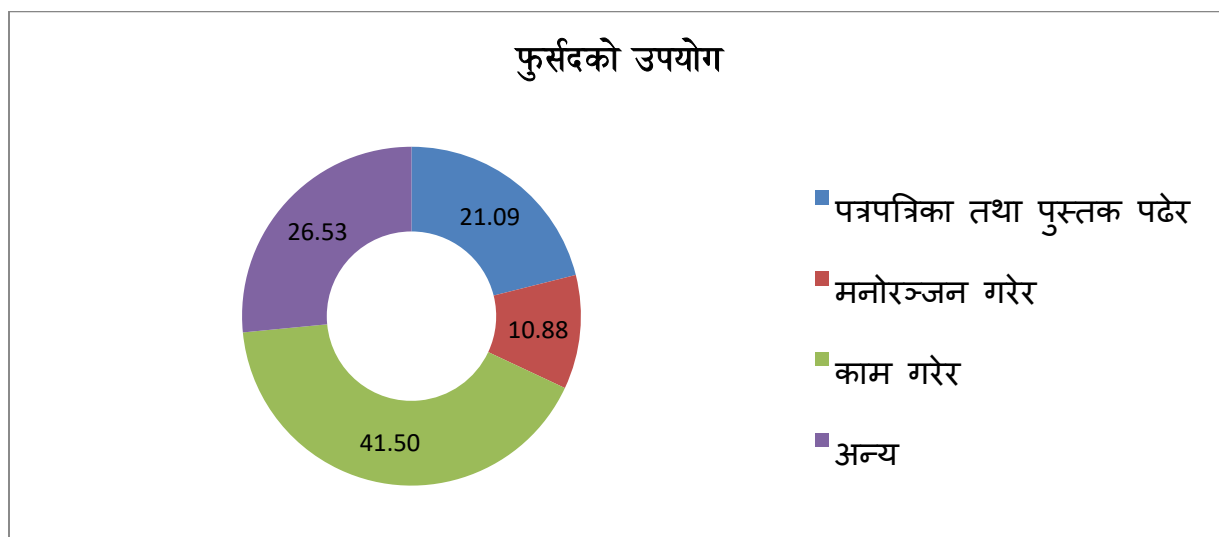

स्वास्थ्य वीमा गरेको/नगरेको सम्बन्धमा २५.९ प्रतिशतको स्वास्थ्य वीमा गरेको र ७४.१ प्रतिशतले वीमा नगरेको अवस्था छ । स्वास्थ्य वीमा किन नगरेको भन्ने सम्बन्धमा अधिकांशले थाहा नभएको, आफ्नो क्षेत्रमा कार्यक्रम नआएको बताएको छ ।

ग) फुर्सद समयको उपयोग

त्यसैगरी फुर्सदको उपयोग कसरी भएको छ भन्ने सम्बन्धमा ४१ प्रतिशतले काम गरेर, २१ प्रतिशतले पत्रपत्रिका तथा पुस्तक पढेर, १०.८८ प्रतिशतले मनोरञ्जन गरेर तथा २६.५३ प्रतिशतले अन्य किसिमले समय उपयोग गर्ने गरेको बताएका छन् । समय विताउने क्रममा धार्मिक कार्य गरेर, भजन किर्तनमा सहभागि भएर, परिवारसंग वसेर समय विताउने गरेको बताए ।

चित्र ४. फुर्सद समयमा विभिन्न काममा संलग्न हुने ज्येष्ठ नागरिकहरूको प्रतिशत

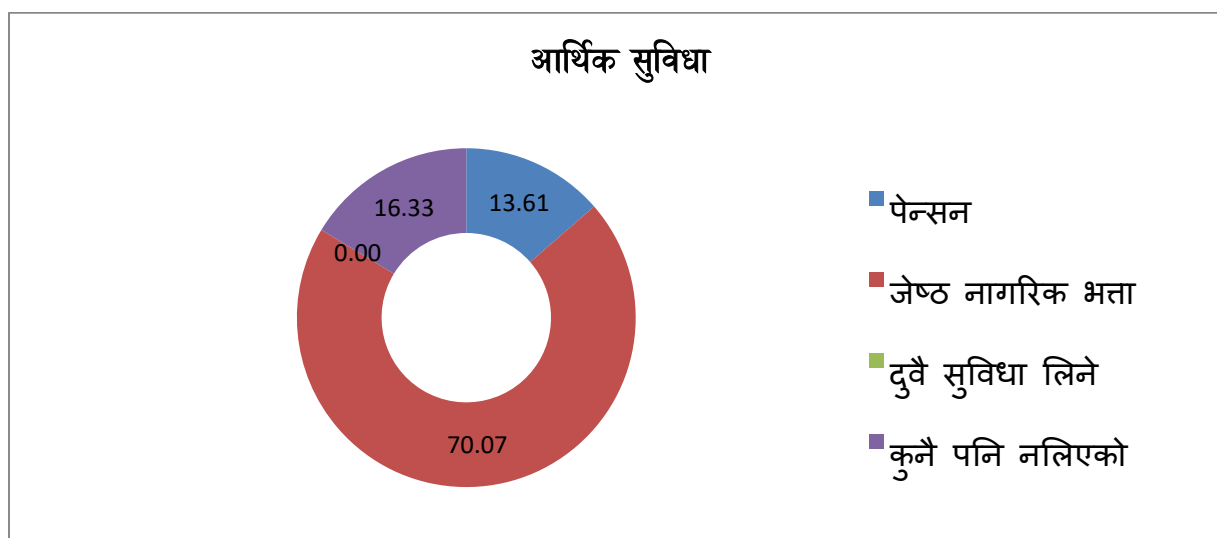

घ) सेवा सुविधा र सहयोगको उपयोग

ज्येष्ठ नागरिकको रूपमा के सुविधा कुन सुविधा उपयोग गरेको छ भन्ने सन्दर्भमा पेन्सन लिने १३.६१ प्रतिशत, ज्येष्ठ नागरिक भत्ता लिने ७०.७ प्रतिशत, दुवै लिने सम्बन्धमा आफूले लिएको भनेर कसैले पनि स्वीकार नगरेको तर दोहरो सुविधा उपयोग गर्ने धेरै रहेका बताए । भारतीय तथा

वेलायती गोर्खा सैनिकबाट अवकास भएर पेन्सन पाएकाले ज्येष्ठ नागरिक भत्ता उपयोग गरेकाले पेन्सन उपयोग गरेका सबैले ज्येष्ठ नागरिक भत्ता पाउनु पर्ने र भत्ताको रकम वृद्धि गर्न समेत माग गरेका थिए । कुनै पनि आर्थिक सुविधा नलिनेमा १६.३३ प्रतिशत रहेका थिए । यसमा ७० वर्ष उमेर नपुगेका तथा नागरिकता नवनाएका ज्येष्ठ नागरिक रहेका थिए ।

चित्र ५. राज्यबाट उपलब्ध हुने पेन्सन तथा भत्ता उपभोग गर्ने ज्येष्ठ नागरिकहरूको प्रतिशत

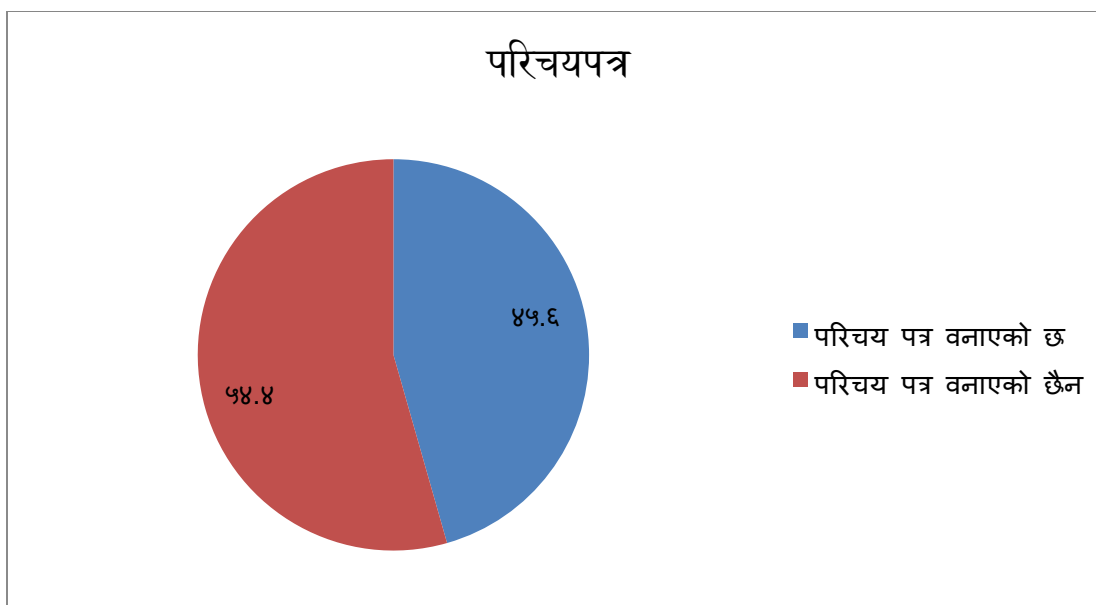
नेपाल सरकार बाहेक अन्यत्रबाट पनि कुनै प्रकारको सेवा पाएको छ कि भन्ने सम्बन्धमा ९ प्रतिशतले सेवा लिएको बताए ।

ज्येष्ठ नागरिकको हैसियतमा राज्यले हाल उपलब्ध गराइ रहेको सुविधामा केहि थप गर्नु पर्छ कि भन्ने सम्बन्धमा ज्येष्ठ नागरिक भत्ता ६० वर्षबाट सबैलाई दिनु पर्ने, ६० वर्ष उमेर पुगेका एकल ज्येष्ठ नागरिकलाई पनि ज्येष्ठ नागरिक भत्ता उपलब्ध गराउनु पर्ने, औषधि उपचारको सम्पूर्ण खर्च राज्यबाट व्यवस्था हुनु पर्ने, असक्त ज्येष्ठ नागरिक र एकल ज्येष्ठ नागरिकको घरघरमा अवस्था स्थानीय तहबाट अनुगमन गराई आपतकालिन तथा घर दैलो सेवा पुऱ्याउने । ज्येष्ठ नागरिक सभा हल बनाउने, हाल कार्यान्वयनमा रहेका कानूनको पूर्ण रूपले कार्यान्वयन गर्न आवश्यक रहेको जस्ता सुझाव दिएका थिए ।

ड) ज्येष्ठ नागरिक परिचय पत्र

ज्येष्ठ नागरिक परिचय पत्र प्राप्त गर्ने सम्बन्धमा ४५.६ प्रतिशत ज्येष्ठ नागरिकले परिचय पत्र लिएको र ५४.४ प्रतिशतले परिचय पत्र नवनाएको अवस्था देखिन्छ । परिचय पत्र किन नलिएको भन्ने सम्बन्धमा हेर्दा थाहा नभएर, परिचयपत्र लिन पहिले पहिले सदरमुकाम जानु पर्ने भएकोले, ज्येष्ठ नागरिक भत्ता लिन परिचय पत्र आवश्यक नहुने भएकोले, परिचय पत्र उपयोग गरि लिने सुविधा नभएको जस्ता कारणहरू देखिएको छ ।

चित्र ६. ज्येष्ठ नागरिक परिचय पत्र लिने वा नलिने ज्येष्ठ नागरिकहरूको प्रतिशत

त्यसै गरी परिचय प्राप्त गर्नेले परिचयपत्र को आधारमा अस्पताल/यातायात/सार्वजनिक सेवामा सहूलियत तथा प्राथमिकता पाएको छ/छैन भन्ने सम्बन्धमा १२.२४ प्रतिशतले सुविधा तथा सहूलियत पाएको तथा ८७.७६ प्रतिशतले सुविधा तथा सहूलियत नपाएको कुरा बताएका छन् ।

ज्येष्ठ नागरिकको हैसियतले प्राप्त अधिकार/सहूलियत/सुविधा/छुट प्रयोग सम्बन्धमा अन्याय पर्दा कतै उजुरी दिएको छ/छैन भन्ने सम्बन्धमा कसैले पनि उजुरी नगरेको देखियो ।

च) तपाईंको महानगरपालिका/उपमहानगरपालिका/नगरपालिका/गाउँपालिकाले ज्येष्ठ नागरिकहरूको हकहितको लागि के कस्तो कार्यक्रम गरेको छु भन्ने प्रश्नमा ज्येष्ठ नागरिक सम्मान गर्ने, स्वास्थ्य शिवीरका कार्यक्रम संचालन भएको र केके कार्यक्रम रहेका छन भन्ने थाहा नभएको अवस्था देखिन्छ ।

परिच्छेद ५. निष्कर्ष

विश्वमा नै ज्येष्ठ नागरिकको जनसंख्या बढ्दै गै रहेको छ । यसबाट नयाँ चुनौतिहरू सिर्जना हुँदै छ । नेपालमा पनि २०६८ सालको राष्ट्रिय जनगणना मा जनसंख्या वृद्धिदर १.३५ प्रतिशत रहेको थियो भने ज्येष्ठ नागरिकको वृद्धिदर ३.५ प्रतिशत रहेको थियो । यसले भविष्यमा ज्येष्ठ नागरिकको जनसंख्या क्रमश बढ्दै जाने देखाएको छ । विश्वमा सन् २०५० मा कुल जनसंख्याको २० प्रतिशत ज्येष्ठ नागरिकको हुने अनुमान गरिएको छ । त्यसैले ज्येष्ठ नागरिकको जनसंख्या व्यवस्थापनका लागि दीर्घकालिन नीतिको आवश्यकता छ ।

मानिसको उमेर संगै परनिर्भरता बढ्दै जान्छ । यसले गर्दा घरपरिवार तथा अन्य मानिसबाट वेवास्ता हुने, शारीरिक श्रममा बाध्य गर्ने, आर्थिक रूपले वञ्चित गर्दै लैजाने तथा व्यावहारिक र भावनात्मक रूपले Blackmail मा पर्दछन् तर पनि उनीहरू शोषण विरुद्ध उजुरी गर्न सक्दैनन् । मानव अधिकार उपयोग र ज्येष्ठ नागरिकको मर्यादित जिवनका लागि यी पक्षहरूले वञ्चित गर्दै लगेको छ ।

नेपालीहरूको पहाडबाट शहर वसाई सराई तथा वैदेशिक रोजगारी तथा विभिन्न अवसरका लागि विदेश पलायन हुने प्रवृत्तिबाट नेपालको हिमाली तथा पहाडि क्षेत्र वृद्धहरूको मात्र वसोवास स्थलका रूपमा रूपान्तरण हुँदै गै रहेको छ । यसबाट पहाडमा खेतिपाती हुन छाडेको छ । कृषियोग्य भूमिहरू बाँझो र जंगलमा परिणत हुन थालेका छन् । यसको प्रभाव आर्थिक क्षेत्रका साथै जीवन पद्धतिमा पनि परेको छ । घरेलु खानेकुरालाई विस्तारै बजारका तयारी र गुणस्तरहीन खानेकुराले विस्थापित गर्दै छ र यसबाट नेपाली नागरिकमा निको नहुने दीर्घकालिन रोगबाट ग्रसित बनाउँदै छ । यो प्रभाव ज्येष्ठ नागरिकमा अझबढी परेको अवस्था छ ।

ज्येष्ठ नागरिकको ज्ञान, सीप र अनुभवको उपयोग गर्ने काम हुन सकेको छैन । राष्ट्रिय नीति निर्माण गर्ने स्थानमा प्रतिनिधित्व गराउने, संचालक समिति, उपभोक्ता समिति, नागरिक मञ्च तथा नागरिक अगुवा समुहका रूपमा निति, विकास क्रियाकलापमा सहभागिता गराउदै लैजाने नीतिको अवलम्बन जरुरी छ । यसबाट ज्येष्ठ नागरिकको मर्यादा र आत्मसम्मानका साथै ज्ञान र अनुभव उपयोग हुन जान्छ । ज्येष्ठ नागरिकको आत्मनिर्भर जीवनमा समेत योगदान गर्न सकिन्छ ।

ज्येष्ठ नागरिकको सामान्य वर्गीकरणमा ६० देखि ६९ वर्षकालाई युवा ज्येष्ठ नागरिक (younger old) भनिन्छ । यस उमेरमा प्रायः शारीरिक र आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भर नै रहेका हुन्छन् । ७० देखि ७९ वर्ष सम्म उमेरकालाई सामान्य ज्येष्ठ नागरिक (old) भनिन्छ । यो उमेरमा प्रायः शारीरिक र मानसिक रूपमा कमजोर भएका हुन्छन् । ८० र त्यो भन्दा माथिका उमेर समूहका मानिसहरूलाई वयो ज्येष्ठ नागरिक (oldest old) भनिन्छ । यो उमेरमा प्रायः शारीरिक र मानसिक रूपबाट परनिर्भर हुन पुग्छन् । यसलाई पूर्ण वृद्धावस्था मानिन्छ र सबभन्दा धेरै आर्थिक तथा सामाजिक सहयोगको आवश्यकता पर्दछ । उमेर संगै जटिल रोगहरू थपिदै जान्छ र परनिर्भरता बढ्दै जान्छ । त्यसैले उमेर समुह अनुसार वर्गीकरण गर्नका साथै वर्गीकरणको आधारमा विशेष नीति र कार्यक्रमको आवश्यकता पर्दछ ।

मानिसको उमेरका कारणबाट लाग्ने रोग खासगरी अल्जाइमर रोगका कारण वा विस्मृतिले ज्येष्ठ नागरिकहरू हराउने र दुर्घटनामा पर्ने संख्याहरूमा वृद्धि हुदै गइरहेको छ भने पार्किन्सन, शारीरिक अंग प्रत्यारोपण तथा मुटुरोगका कारणले स्याहारको लागि चाहिने खर्च र विशेष स्याहारको लागि पारिवारिक तथा राज्यको दायित्वमा वृद्धि हुदै गइरहेको छ ।

जटिल रोग लागेकाहरू समेत स्वास्थ्य परीक्षण गर्न गएका छैनन् भने कतिपयले नियमित औषधि सेवन गर्न सकेका छैनन् । राज्यबाट प्रदान गरिने भनिएको आठ प्रकारका रोगहरूको उपचार निशुल्क

गर्न रोगीले किन्नुपर्ने भनिएका सामान खरिद गर्न समेत नसकेर उपचार गर्न नसकेकालाई यस्तो व्यवस्था हटाई निशुल्क उपचार गराउने व्यवस्था आवश्यक देखिन्छ । आर्थिक रूपले विपन्न र गरिवको परिभाषा गरी उनीहरूलाई नियमित खानुपर्ने चीनी रोग तथा उच्च रक्त चापका रोगीहरूले खाने औषधी जस्ता औषधिलाई स्वास्थ्य वीमाको क्षेत्रभित्र समेटनु आवश्यक छ ।

वृद्धाश्रम, दिवा स्याहार केन्द्र, स्याहार केन्द्र र उपचार केन्द्रमा रहेकाहरूको नियमित स्वास्थ्य परीक्षण गराउनु पर्ने अवस्था छ । स्थानीय तथा जिल्लास्तरका अस्पतालबाट कम्तिमा पनि छ महिनामा एक पटक स्वास्थ्य परीक्षण गराउने र नियमित आषधि खानुपर्ने व्यक्तिहरूको नियमित अनुगमन गर्ने व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ ।

नेपालमा Geriatrician & Geropsychologistsको अभाव रहेको छ । सरकारले अनिवार्य कम्तिमा १० वर्ष नेपालमा नै कामगर्ने गरी सम्बन्धित व्यक्तिसंग करार गरी यी विषयहरूमा छात्रवृत्तिमा पढाउन आवश्यक भै सकेको छ । साथै अबका दिनमा ठूला सहर मा geriatric hospital छुट्टै निर्माण गर्नु पर्छ । न्यून आय भएका ज्येष्ठ नागरिकले निजी स्वास्थ्य तथा हेरचाह केन्द्रमा उपचार गराउन नसक्ने हुँदा सहज बनाउन सरकारीस्तरमा उपचार केन्द्र, हेरचाह केन्द्र वढाउन र स्वास्थ्य सेवाका कर्मचारीको संख्यात्मक र गुणात्मक वृद्धि गर्न आवश्यक हुदै गएको छ ।

गरिवी मानव जीवनका लागि अभिशाप मानिन्छ । नेपालमा कुल जनसंख्याको १८ प्रतिशत जनसंख्या निरपेक्ष गरिवीको रेखामुनी रहेका छन । नेपालको ज्येष्ठ नागरिकको हालको जनसंख्या करिव ९ प्रतिशत मान्दा कुल ज्येष्ठ नागरिक मध्ये १.६२ प्रतिशत ज्येष्ठ नागरिक गरिवीको रेखामुनी रहेका छन । उनीहरूको दैनिक जीवनयापन र आधारभुत अधिकार सुनिश्चित गर्न विशेष कार्यक्रम आवश्यक रहेको छ ।

विश्वमा अनिवार्य अवकाश उमेरको विविधता संगै ज्येष्ठ नागरिकको वर्गीकरणमा उमेरको विभिन्नता छ । नेपालकै सन्दर्भमा पनि संवैधानिक निकाय तथा न्यायालयमा अवकाशको उमेर ६५ वर्ष रहेको छ भने निर्वाचित तथा राजनीतिक नियुक्तिमा उमेरको बन्देज छैन । यस अर्थमा पनि मनिसको शारीरिक क्षमता र क्रियाशीलताको आधारमा आयमुलक काम गर्दा दीर्घजीवन र सहज जीवनयापन हुन जान्छ । त्यसैले अवकाशको उमेर बढाउन आवश्यक छ भने काम गर्न खोज्ने र सक्ने उमेर सम्म क्षमता अनुसार काम गर्ने वातावरण उपलब्ध गराउन आवश्यक छ ।

नेपालको आन्तरिक तथा वैदेशिक रोजगारीको विविधता, कृषि पेशामा आधारित श्रम समेतले नेपालको ज्येष्ठ नागरिकको आर्थिक क्षमतामा ठूलो प्रभाव परेको छ । नेपालका सरकारी तथा अर्ध सरकारी सेवाबाट अवकाश भएका, भारतीय गोर्खा, वेलायती गोर्खा सैनिकबाट अवकाश भएका नेपाली र नेपालका कृषि तथा अन्य क्षेत्रमा कार्य गरेका ज्येष्ठ नागरिकको आम्दानी तथा जीवनस्तरमा ठूलो अन्तर छ । सिद्धान्ततः ज्येष्ठ नागरिकलाई प्रदान गरिने सेवा सुविधामा एक रुपता हुनु पर्दछ । सामाजिक सुरक्षा भत्ताको सन्दर्भमा निवृत्तिभरण पाएका र नपाएकोको आवश्यकता फरक रहेकाले राज्यबाट वा विदेशबाट जुनसुकै रुपमा हाल पेन्सन खानेलाई भन्दा राज्यबाट आर्थिक र सामाजिक रुपमा विपन्नका लागि पहिलो प्राथमिकता दिनु पर्ने हुँदा सामाजिक सुरक्षा भत्तामा फरक व्यवहार गर्न आवश्यक छ ।

सामाजिक सुरक्षा भत्ता तथा अन्य कार्यक्रम सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट प्रदान भै आएका छन् । कार्यक्रममा दोहरोपन छ भने भत्ता वितरणमा पनि दोहरो सुविधा उपयोग गरेको अवस्था छ । यस किसिमको दोहरोपन हटाउन राष्ट्रिय परिचय पत्रको छिटो कार्यान्वयन गर्ने वा सामाजिक सुरक्षा नम्बरको व्यवस्था गरी जुनसुकै सेवा वा सुविधा जसले प्रदान गरेपनि प्राप्त गर्ने व्यक्तिको नम्बर अनिवार्य राख्ने व्यवस्था गर्न आवश्यक छ । यस्तो व्यवस्थाका लागि सबै स्थानीय तह सम्म

जोडीएको केन्द्रिय अभिलेख प्रणाली आवश्यक हुन्छ । त्यसैले संघीय तहबाट सफ्टवेयर निर्माण गरी एकीकृत तथ्याङ्क व्यवस्थित गर्न आवश्यक छ ।

जीवन निर्वाहलाई ज्ञानमा आधारित तथा पुनर्ताजगी बनाउन जीवन पर्यन्त सिकाई (Lifelong learning) को व्यवस्था गर्ने, नया प्रविधिमा अभ्यस्त गराउने, मुलतः प्रविधि प्रयोगमा क्षमता अभिवृद्धि गर्न कम्प्युटर, मोबाईल तथा इन्टरनेट सेवाको उपयोग गर्न दक्ष बनाउदै उमेर अनुसार ज्ञान आर्जन गर्ने र मनोरञ्जनात्मक तवरले समय व्यतित गर्ने अवसर प्रदान गर्न आवश्यक छ । हिडडुल गर्न नसक्ने, अक्षर राम्ररी नचिनेकाको लागि फोटेमा थिचेर कल गर्ने फोन Clarity Amplified Photo Phone जस्ता प्रविधिको प्रयोग गराउन उचित देखिन्छ ।

वृद्धाश्रम, कल्पवासमा रहेका ज्येष्ठ नागरिकहरु खास गरी एकल जीवनमा रहेका तथा परिवारबाट वहिष्कृत तथा अपहेलनामा परेका व्यक्तिहरुको वाहुल्य रहेको देखिन्छ । परिवारबाट हेरचाह, स्याहार सम्भार, औषधी उपचार र रेखदेखमा वेवास्था हुनुमा मानवीय सम्बेदना र नैतिक आचरणमा आएको हासले गर्दा हो । वाल्यकाल शिक्षा देखिनै पूर्विय दर्शन र नैतिक शिक्षा, मानवीय मूल्य र आदर्शको शिक्षा आवश्यक रहेको हुन्छ । त्यसैले स्कुलको प्रारम्भ देखि उच्च शिक्षा सम्मका पाठ्यक्रममा यी विषय समेटेर नैतिक तथा नागरिक शिक्षा दिनु आवश्यक छ ।

ज्येष्ठ नागरिकका लागि पारिवारीक दायित्व पुरा नगर्ने परिवारलाई परामर्श सेवा मार्फत दायित्व बोध गराउने, घरमा नै पालन पोषणको व्यवस्था गराउने, सम्पत्ति अधिकार र हस्तान्तरण गर्दा अनिवार्य रूपमा जीवन निर्वाह हुने रकम बैंकमा राख्ने व्यवस्था गर्ने, पारिवारको आम्दानीको स्रोतमा नै स्याहार सम्भार, औषधि उपचार र रेखदेखका लागि थप कर लगाउने लगायतका व्यवस्था गर्न आवश्यकता छ ।

वृद्धाश्रम, दिवा स्याहार केन्द्र, स्याहार केन्द्र र उपचार केन्द्र सबै जिल्ला तह सम्म पनि पुग्न सकेको छैन । संचालनमा रहेका यस्ता संस्थाहरू पनि पर्याप्त पूर्वाधारको अभाव, लैङ्गिक तथा अपाङ्गता तथा वृद्ध मैत्री वनाउन सकिएका छैनन । मापदण्डमा एकरूपता कायम गर्दै हेरचाह सम्बन्धी शैक्षिक तथा तालिम सामाग्री विकास गरी पारिवारीक तथा संस्थहरूको क्षमता विकास गर्न आवश्यक छ ।

सबै स्थानीय तहबाट ज्येष्ठ नागरिकका दैनिक जीवन सहज तुल्याउन आधारभूत सेवाका क्षेत्रमा ज्येष्ठ नागरिक मैत्री बाटो, मनोरञ्जन स्थल तथा खुला पार्क, व्यायामशाला, ध्यान केन्द्र, आध्यात्म अभ्यास स्थल आदिको व्यवस्था गर्दै जानु आवश्यक छ ।

गैर सरकारी क्षेत्रबाट संचालित संस्थाको क्रियाकलाप पारदर्शी नरहेको, व्यक्तिगत सम्बन्धको प्रभाव रहेको तथा सेवा वितरणका तथ्यांक समेत अध्यावधिक नरहेकाले सरकारी तथ गैरसरकारी रूपमा सशुल्क तथा सरकारका अनुदानमा संचालित सबै प्रकारका संस्थाहरूको नियमित नियमनको आवश्यकता रहेको छ । साथै अनुगमनमा तोकिएको मापदण्ड पाइएका सुधार गर्ने तर अनियमितता, शोषण र ज्येष्ठ नागरिकलाई गलत व्यवहार भेटिएमा कारवाही गर्ने सरल कानूनी व्यवस्था गर्न आवश्यक छ ।

गैरसरकारी संस्थाहरूले अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग लिँदा उक्त सहयोग रकमबारे सरकारीनिकायलाई जानकारी गराउने तथा उक्त रकमसमेतको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गरी पारदर्शिता कायम गराउने तथा अनपेक्षित लाभ लिन खोज्नेहरूलाई नियन्त्रणमा राख्न जरुरी रहेको देखिन्छभन्ने प्रतिवेदनले औल्याएको हुँदा गैरकानूनी सम्पत्तिको लगानी, धर्म र संस्कृतिमा विचलन, राष्ट्रिय सुरक्षामा खलल गर्ने र जातीय तथा वर्गीय द्वेष सिर्जना हुने कार्य नहोस भनी राज्यबाट विदेशी खर्चको स्रोत, खर्चको क्षेत्र, तिनीहरूको क्रियाकलापमा सरकारले नियमित अनुगमन गरी नियन्त्रण गर्न आवश्यक

देखिन्छ । त्यसैले गैर सरकारी क्षेत्रबाट गरिने सबै कामहरूलाई स्थानीय तहबाट नियमित अनुगमन गराउन आवश्यक छ ।

सरकारबाट प्रदान गरिएका अनुदान रकम अपेक्षाकृत मात्रामा अपेक्षित संस्थाहरूमा वितरण गर्न नसकेको आभाष भएको, अत्यावश्यक संस्थाहरूलाई रकम कम गएको र त्यसको विपरीत समाजमा खासै धेरै प्रभाव फिजाउन नसकेका संस्थाहरूमा तुलनात्मक रूपमा अनुदान रकम बढी गएको आभाष भएकाले अनुदान रकम वितरण प्रणालीलाई संस्थाहरूको उपयुक्त निरीक्षणका आधारमा न्यायपूर्ण ढंगले वितरण गर्नु जरुरी देखिन्छ भन्ने तथ्य उजागर भएकोले अनुदान वितरण गर्दा लक्षित समूह, समूहमा रहेका जनसंख्या, विगतका क्रियाकलाप र आर्थिक अनुशासनलाई समेत मापदण्डमा समेट्नु आवश्यक छ । साथै अनुदानबाट सञ्चालित कार्यक्रमबाट सेवा पाएका व्यक्तिहरूको लगत राख्ने र यसमा सेवा लिनेको नाम, ठेगाना, सम्पर्क नम्बर, संरक्षक लगायतको विवरण अनिवार्य राख्न लगाउने व्यवस्था गर्नु पर्छ र यसको आधारमा अनुगमन गरिनु आवश्यक देखिन्छ ।

देशका ग्रामीण क्षेत्रमा अत्यावश्यक सेवाका पूर्वाधार वढाउदै उद्यमशीलताको विकास, कामको सम्मान गर्ने संस्कृति निर्माण गर्दै स्थानीयस्तरमा स्वरोजगारी र रोजगारी अवसर निर्माणसंगै भौतिक सुविधाले स्थानीय युवालाई वसाई सराई र विदेश पलायन हुनबाट रोक्न आवश्यक छ । साथै विदेश गएका व्यक्तिबाट ज्येष्ठनारिकको जीवन सहज र मर्यादित बनाउने क्षेत्रमा योगदान गर्न प्रेरित गर्न आवश्यक रहेको छ ।

संविधानको धारा ४१ को मौलिक हकको व्यवस्था अनुसार विशेष संरक्षण र सामाजिक सुरक्षको हकलाई कार्यान्वयन गर्न ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३ र नियमावली मा संशोधन गरी ज्येष्ठ नागरिकको विशेष संरक्षण र सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

ज्येष्ठ नागरिकको मानव अधिकार उपयोग र मर्यादित जीवन निर्वाह गर्न र उनीहरू माथि हुने हिंसा, दुर्व्यवहार रोक्न तथा ज्येष्ठ नागरिकको जीवन मर्यादित र सुखमय बनाउन ज्येष्ठ नागरिकले आर्जेको सम्पत्तिलाई ईच्छापत्र (Will System) अनुसार हस्तान्तरण हुने कानूनी व्यवस्था गर्नु पर्दछ । सामाजिक सांस्कृतिक दायित्व समेत निर्वाह गर्ने हुँदा ईच्छापत्रको पहिलो प्राथमिकता आफ्नो सन्ततीलाई प्रदान गर्ने र सन्ततीले भरण पोषण गर्न नसकेको अवस्थामा विभिन्न विकल्पको व्यवस्था कानूनमा समावेश गरी कानून निर्माण हुनु पर्दछ । सन्तनी भएको नाताले मात्र सम्पत्ति हत्याउने व्यवस्थामा नियमन हुनु आवश्यक छ ।

ज्येष्ठ नागरिकको ज्ञान, सीप र अनुभवको उपयोग गर्ने काम हुन सकेको छैन । राष्ट्रिय नीति निर्माण गर्ने स्थानमा प्रतिनिधित्व गराउने, संचालक समिति, उपभोक्ता समिति, नागरिक मञ्च तथा नागरिक अगुवा समुहका रूपमा निति, विकास क्रियाकलापमा सहभागिता गराउँदै ज्येष्ठ नागरिकमा भएको ज्ञानको पुस्ता हस्तान्तरण गराउदै लैजानु पर्दछ र यस्ता समितिमा योग्यता तोकी ज्येष्ठ नागरिकको प्रतिनिधि अनिवार्य गराउने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- नेपालको संविधान, २०७२
- जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन , २०६३
- जेष्ठ नागरिक राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०६२
- सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५
- मुलुकी देवानी संहिता, २०७४
- ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी नियमावली, २०६५
- ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, महिला र बालबालिकाको क्षेत्रमा कामगर्ने संस्थालाई स्थानीय तह मार्फत अनुदान रकम उपलब्ध गराउने सम्बन्धी कार्यविधि, २०७६ ।
- ज्येष्ठ नागरिक सेवा तथा मिलन केन्द्र संचालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी (नमूना) कार्यविधि—२०७६ ।
- भूतपूर्व गोर्खा सैनिकका समस्या सम्बोधन सम्बन्धी प्रतिनिधि सभा, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध समितिको प्रतिवेदन, २०७५ ।
- कल्पवासीहरुको सम्बन्धमा गरिएको अध्ययन प्रतिवेदन, २०६३, महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय ।
- नेपाल सरकार महिला तथा बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयबाट अनुदानमा सञ्चालित गैरसरकारी संस्थाहरुको प्रभावकारीता मूल्यांकन सम्बन्धी अध्ययनको अन्तिम प्रतिवेदन २०७५ । -
- राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगबाट ज्येष्ठ नागरिकका मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि गरिएको अध्ययनः अनुगमनको मध्यावधि प्रतिवेदन २०७५ ।
- AGEING, OLDER PERSONS AND THE 2030 AGENDA FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT— UNDP-AARP-Helpage international.
- Report of the Expert Group Meeting “Rights of Older Persons”- UN department of economic and social affairs 2009
- Nepal's Sustainable Development Goals Status and Roadmap:2016-2030, Government of Nepal, National planning commission, 2017
- European Charter of rights and responsibilities of older people in need of long term care and assistance, Accompanying guide, 2010
- Survey on Aging in sub-Saharan Africa- Household Questionnaire, UN, Department of Economic and Social Affairs, 2017

- Survey on Aging in sub-Saharan Africa- Individual Questionnaire, UN, Department of Economic and Social Affairs, 2017
- Monitoring Synopsis of the Senior Citizens' Care Centres-2019, National Human Rights Commission , Nepal
- Human Rights of the Elderly Persons; Law, Policies and Implementation: A Study with Special Reference to Kerala, Project Report, National Human Rights Commission, India .
- Report of the Expert Group Meeting “Rights of Older Persons” Convened in preparation for the report of the Secretary-General to the 64th session of the General Assembly 5-7 May 2009, Bonn, Germany.
- Ageing, Older Persons and the 2030 Agenda for Sustainable Development; (Internal UNDP position paper on ageing)

अनुसूचीहरु:

अनुसूची १. ज्येष्ठ नागरिकहरुको सम्बन्धमा नेपालमा भएका कानूनी व्यवस्थाको कार्यान्वयन अवस्थाको अनुगमन/अध्ययन गर्न तयार गरिएको प्रश्नावली:

नाम:

लिङ्ग:

उमेर:

ठेगाना:.....महा/उपमहा/नपा/गापा वडा नं.....॥

१) तपाईंको परिवारमा को-को हुनुहुन्छ ?

क) श्रीमति/श्रीमान

ख) छोरा-बुहारी

ग) अन्य सदस्यहरु

घ) एकलौ

२) तपाईंलाई कुनै दीर्घ रोग लागेको छ वा छैन ?

क) छैन ख) छ

छ भने के रोग लागेको छ ?

३) स्वास्थ्य केन्द्र/ अस्पताल पुग्न वा उपचार लिन सहज छ वा छैन ? क) छ ख) छैन

छैन भने के कारणले खुलाउनुहोस

.....

४) तपाईंले नेपाल सरकारले लागू गरेको स्वास्थ्य विमा गर्नु भएको छ वा छैन?

क) छ ख) छैन

छैन भने के कारणले खुलाउनुहोस (जस्तै पैसा नभएर, बीमाको पहुँच नभएर, थाहा नभएर)

.....

- ५) तपाईंले फुर्सदको समय के कसरी व्यतित गर्ने गर्नु भएको छ ?
- क) पत्रपत्रिका तथा पुस्तक पढेर ख) मनोरञ्जन गरेर ग) काम गरेर
- घ) अन्य भए खुलाउनुहोस्
- ६) ज्येष्ठ नागरिकको हैसियतले तपाईंले नेपाल सरकारबाहेक अन्यत्रबाट कुनै प्रकारको सहयोग पाउनु भएको छ वा छैन ?
- क) छैन ख) छ
- छ भने कस्तो सहायता हो ? वस्तुगत / नगद
- ७) तपाईंले हाल के-के सुविधा लिनु भएको छ ?
- क) पेन्सन ख) ज्येष्ठ नागरिक भत्ता ग) दुवै
- घ) कुनै पनि नलिएको
- ८) ज्येष्ठ नागरिकको हैसियतले हाल राज्यले उपलब्ध गराएको सेवा सुविधामा के के थप गर्नु पर्ला ?
-
- ९) नेपाल सरकारले प्रदान गरिरहेको सामाजिक सुरक्षा भत्ता कुन माध्यमबाट बढ्नु भएको छ ?
- क) बैंक मार्फत ख) वडा मार्फत नगद ग) अन्य.....
- १०) नेपाल सरकारले प्रदान गरिरहेको सामाजिक सुरक्षा भत्ता नियमित प्राप्त गर्नु भएको छ/छैन ?
- क) छ ख) छैन
- ११) नेपाल सरकारले प्रदान गरिरहेको सामाजिक सुरक्षा भत्ता पर्याप्त छ ?
- छ छैन
- छैन भने कति हुनुपर्ला ?.....

१२) सामाजिक सुरक्षा भत्ता सबै ज्येष्ठ नागरिकलाई उपलब्ध गराउने हालको व्यवस्था तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ?

क) ठीक छ

ख) आर्थिक रूपमा सम्पन्न व्यक्तिलाई दिनु हुँदैन

ग) राज्यबाट पेन्सन लगायत अन्य सुविधा लिनेलाई दोहोरो सुविधा दिनु हुँदैन

घ) माथि ख र ग मा उल्लेखित दुवैलाई दिनु हुँदैन

१३) नेपाल सरकारले प्रदान गरिरहेको सामाजिक सुरक्षा भत्तामा प्राप्त गर्ने उमेर समूह ठिक छ ?

क) छ ख) छैन

छैन भने कुन उमेर समूह राख्दा उपयुक्त होला.....

१४) ज्येष्ठ नागरिक परिचय पत्र प्राप्त गर्नु भएको छ वा छैन ?

क) छ ख) छैन

छैन भने के कारणले.....

१५) उक्त परिचय पत्र प्राप्त गर्न वा गर्दा केही कठिनाई व्यहोर्नु भएको छ ?

क) छ ख) छैन

छ भने खुलाउनुहोस.....

१६) उक्त परिचय पत्रको आधारमा अस्पताल/यातायात/सार्वजनिक सेवामा सहूलियत/प्राथमिकता प्राप्त गर्नु भएको छ/छैन?

क) छ ख) छैन

१७) घर परिवार वा समाजबाट तपाईंले कुनै प्रकारको शोषण महसुस गर्नु भएको छ/छैन ?

क) छ ख) छैन

छ भने खुलाउनुहोस.....

१८) ज्येष्ठ नागरिकको हैसियतले प्राप्त अधिकार/ सहूलियत/ सुविधा /छुट प्रयोग सम्बन्धमा अन्याय पर्दा कतै उजुरी दिनु भएको छ ?

क) छ ख) छैन

१९) तपाईंको महा/उपमहा/नपा/गापा ले ज्येष्ठ नागरिकहरुको हक हितको लागि के कस्तो कार्यक्रम गरेको छ ?

.....

.....

२०) कति उमेर समूहका मानिसलाई ज्येष्ठ नागरिक मान्दा उपयुक्त हुन्छ ?

क) ६० वर्षभन्दा माथि ख) ६५ वर्षभन्दा माथि

ग) ७० वर्ष भन्दा माथि घ) ७५ वर्षभन्दा माथि

सहयोगको लागि धन्यवाद!